

מעל כל במה

לפתרון חידת שיר התוכחה הכמו-נבואי של ביאליק "ראיתכם שוב בקוצר ידכם"

זיוה שמיר

פורסם לראשונה תחת הכותרת 'לפתרון חידת השיר 'ראיתכם שוב בקוצר ידכם'', בקובץ 'בין ספרות להיסטוריה' (בעריכת מיכל אורון), 1983, עמ' 122-131. פורסם שוב בספר: 'הספרות העברית ותנועת העבודה' (בעריכת פנחס גינוסר), המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון, 1989, עמ' 178-223.

[א]

שיר התוכחה "ראיתכם שוב בקוצר ידכם" (להלן: "ראיתכם") עורר מיד עם פרסומו בשלהי שנת 1931 מחלוקת עזה ונרגשת בחוגי הסופרים והמדינאים, והמחלוקת לא שככה עד לפטירת ביאליק בקיץ 1934. על פולמוס "ראיתכם" כבר נכתב פה ושם בביקורת ובמחקר, אולם דומה שעד כה לא באה חידת השיר על פתרונה. לא זו בלבד שטרם הובהרה שאלת הזהות של מושאי ההתקפה (האם כיוון ביאליק את חצי לעגו נגד הרוויזיוניסטים או נגד חברי "אסכולת שלונסקי"), אלא שאף סדר האירועים הקשורים בשיר ובפולמוס סביבו שובש ברוב הדיונים בשיר זה, וטרם הועמדה אפילו כרוניקה פשוטה של הפרשה.¹

חשיבותה של פרשת "ראיתכם" אף חורגת מגבולות העניין בשיר הביאליקאי היחיד ובתגובות עליו, והיא עשויה לשמש בתורת מקרה בוחן מעניין וסימפטומטי לצומת סבוך של עניינים היסטוריים וספרותיים. בפולמוס סביב השיר השתתפו אחדים מסופרי המשמרת הצעירה דאז – אברהם שלונסקי, יעקב הורוביץ ונתן אלתרמן – וכך מלמדת הפרשה גם על יחסם של הסופרים המודרניסטיים אל ביאליק ואל בני חוגו ועל מערכת היחסים ששררה אז בתוך המשמרת הצעירה. פרשה זו משמשת אפוא כעין תשקיף בוער אנפין למלחמת הדורות שניטשה בשדה הספרות העברית בשנותיו האחרונות של ביאליק.

שירו של ביאליק נדפס לראשונה בשבועון **מאזנים** בראשית שנת תרצ"ב.² בשוליו רשם המחבר את מקום החיבור וזמנו: באזל, תמוז תרצ"א. ציון זה רמז מיד לציבור הקוראים ששיר התוכחה הגדוש בגידופים בוטים קשור באירועי הקונגרס הציוני הי"ז, שנערך בבאזל בקיץ תרצ"א (30.6.1931 – 10.7.1931). היה זה קונגרס סוער ורב תהפוכות, שבמהלכו הודח חיים וייצמן מנשיאות ההסתדרות הציונית, ותחתיו נבחר נחום סוקולוב. זאב ז'בוטינסקי, ואתו הרוויזיוניסטים שדרישתם להגדיר את "המטרה הסופית" של הציונות (הקמת מדינה יהודית בעלת רוב בארץ ישראל) נדחתה, קרעו את כרטיסי הצירים שלהם ועזבו במחאה את אולם הישיבות.³

השיר נדפס אמנם כשלושה-ארבעה חודשים אחרי הקונגרס, אולם תוכנו הגיע לידיעת הציבור עוד קודם שראה אור ב**מאזנים**. בספטמבר 1931 הגיע ביאליק לפולין למסע הרצאות בן שישה שבועות למען הפצת הספר העברי, כשליחן של שלוש הוצאות הספרים הגדולות – "אמנות", "דביר" ו"שטיבל" – שהתאחדו למבצע שותפות תחת השם "בְּצֶר". בזמן מסעו השתתף בוועידה הארצית של הסתדרות "השומר הצעיר" בפולין, הרצה בה ואף קרא לפני הקהל את שירו החדש "ראיתכם".⁴ כשהתפרסם השיר בביטאון "השומר הצעיר" בוורשה נכתבה בשוליו ההערה: "את השיר הזה, שנכתב מיד אחרי הקונגרס הציוני בבאזל הקריא המשורר בוועידה הארצית של הסתדרותנו בפולניה. השיר הודפס אחר-כך ב**מאזנים**".⁵ בן-ציון כץ, העיתונאי והעורך הוותיק, שאך עלה ארצה והחל את פעילותו הפובליציסטית בעיתון **הארץ**, ראה את השיר

עוד בטרם נדפס **במאזנים**,⁶ וניסה למנוע את פרסומו. הוא שלח למשורר מכתב ובו דרש ממנו במפגיע לבל ידפיס את שירו, אך ביאליק כידוע לא שעה לאיומיו.

נראה כי שוררת אי-בהירות רבה בביקורת ובמחקר באשר לסדר התגובות על שירו של ביאליק, ובשום מקום לא נאמר בבירור כי תגובת הביקורת הראשונה בכתובים הייתה זו של שלונסקי.⁷ למשל מדיונה של זוהר שביט בפרשה זו משתמע כאילו קדמה להתקפת שלונסקי סדרה של תגובות על שירו של ביאליק,⁸ אך למעשה העמיד שלונסקי פנים כאילו נועד מאמרו למחות על התגובות חסרות הפרופורציה שעורר כביכול שירו של ביאליק וכאילו אין מאמרו אלא חוליה אחת בתוך פולמוס גדול. אולם למעשה עד לתגובתו הבוטה ב**כתובים**, שנתפרסמה פחות משבועיים אחרי הופעת השיר, לא חרג העניין בשירו של ביאליק מגבולות השמועות שהפיץ בן-ציון כץ בקרב הקהיליה הספרותית והעיתונאית. העניין בשיר התפתח לממדי פולמוס רק לאחר ביקורתו של שלונסקי, ולא לפניו, וההסתמכות על עדותו של בעל הדבר עצמו היא שהטעתה את החוקרת.

מדיונו של גצל קרסל בפרשה ניתן ללמוד כאילו הייתה תגובתו של ז'בוטינסקי התגובה הראשונה על "ראיתכם". במאמרו "**מאזנים** – השבועון", תיאר קרסל את מהלך התגובות על השיר כך: "תחילה נזעקו ובדין, הרוויזיוניסטים, ובראשם ז' ז'בוטינסקי[...]" על עגלת ההתנגדות והמחאה של הרוויזיוניסטים נגד ביאליק קפצה במפתיע גם חבורת **כתובים** ובראשה אברהם שלונסקי.⁹ אולם כאמור היה סדר התגובות אחר, ותגובתו של ז'בוטינסקי דווקא איחרה לבוא, וראתה אור ביידיש יותר מחודשיים אחרי פרסומו של השיר,¹⁰ וכעבור חודש נוסף – בעברית.¹¹ מתוך המעקב אחר סדר התגובות ניתן אף להניח שז'בוטינסקי לא קרא את השיר **במאזנים**, והגיב על תוכנו רק לאחר שנדפס **בהעולם**,¹² ביטאונה של ההסתדרות הציונית העולמית, שיצא אז בלונדון, מקום מושבו של ז'בוטינסקי באותם הימים.¹³

שלונסקי היה אפוא הראשון שהגיב בכתב על שירו של ביאליק, ותגובתו בלטה בחריפותה ובארסיותה, אפילו על רקע המלחמה הממושכת והמרה של אנשי **כתובים** בביאליק ובאנשי **מאזנים**.¹⁴ הוא פסל את השיר מנימוקים ספרותיים-אסתטיים, לכאורה בלא כל שיקולים אישיים או פוליטיים. שיר הקונגרס של ביאליק, קבע בפסקנות ביקורתית, "החצי ממנו הוא, על כל פנים, מחוץ לזיקה אמתית אל השירה במשמעותה האלמנטרית". לראשונה התיר לעצמו שלונסקי לומר דברים כה גלויים וחריפים נגד ביאליק ובני חוגו. בסגנון סרקסטי ומעליב תיאר את התברכותם של מקורבי ביאליק בשיר החדש כבמעין "ולד פיוטי", שנולד לו למשורר העקר לזקונים:

מזל טוב! ולד פיוטי חדש! ולא הרגישו הצוהלים כי בכל ההשתדלות הזאת לעשות נחת רוח לרבי, ובייחוד בנוסח הבשורה, הייתה שירות משונה[...]. עד כי מאלה עלתה האסוציאציה של "וה' פקד" ... והרי אצל הגויים, ב"ה, כותבים המשוררים גם "בגבורות" – ואין תוקעים על כך בשופרות.

אמנם שלונסקי דיבר כאן על פריון ועל עקרות בתחומי היצירה הפיוטית, אגב רמיזה אירונית לשנות "השתיקה" הממושכות שפקדו את המשורר, אך במשים או שלא במשים עשויים היו דבריו גם לרמוז לעקרות ביולוגית ולהזכיר את עובדת היות המשורר חשוך בנים. אפילו מקץ שנים, בערוב ימיו של שלונסקי, לאחר שכבר ניטל עוקצה של פרשת "ראיתכם" ולאחר ששלונסקי כבר חזר בו והודה בגדולתו של ביאליק, שב והשתמש באותו דימוי מעליב הרומז לענייני פריון ועקרות. בריאיון עיתונאי שבו שחזר את פרשת הפולמוס טען שלונסקי באירוניה: "אילו היה דיזנגוף כותב שיר, מובנת ההתפעלות, אבל אצל ביאליק, מה הפלא! אין דינו כדינה של שרה אימנו".¹⁵ אך בכך לא תמו העלבונות והפגיעות: שלונסקי טען גם שב"ראיתכם" חזר ביאליק על עצמו ולא חידש דבר, וכי שירו אינו מגיע ברמתו ל"שירים הפוליטיים הנמרצים ממנו בשירה העברית החדשה". היו שהבינו כי כוונתו לשירי הפולמוס של אורי צבי גרינברג הצעיר,¹⁶ שהיו מקובלים גם על ביאליק עצמו.¹⁷

לכל אורך מאמרו, בולטת חתירתו של שלונסקי לבודד את ביאליק ולתקוע טריז בינו לבין מקורביו. כך השווה את שפך הגידופים שב"ראיתכם", שכוון לדברי שלונסקי נגד הרוויזיוניסטים, עם "שפך" החרפות שבו זיכה ביאליק בשעתו את בעל **המעורר** – י"ח ברנר – ואת סיעתו. שלונסקי כיוון בדבריו למאמרו של ביאליק "טעות נעימה",¹⁸ אשר נועד דווקא לתיקון הרושם הרע, שעשתה בשעתה על ביאליק "מחברתו" של ברנר **המעורר**, ולקדם בברכה את צאת "מחברתו" החדשה של ברנר **רביבים**. אולם שלונסקי לא בחל באמצעים, ונטל לצורך טיעונו חצאי אמתות, תוך שהוא מציג את ביאליק כמי שיצא בעבר נגד ברנר באותם כלים עצמם ששימשוהו ב"ראיתכם". ואף זאת: למרות חילוקי דעות, היו ביאליק וברנר ידידי אמת, ואזכור ריב שפרץ בין השניים בעידנא דריתחא במלאת עשר שנים לרצח ברנר היה בבחינת "מכה מתחת לחגורה". ההיסטוריה תעתעה בביאליק וטפחה על פניו פעמיים, טען שלונסקי, והוא שהשמיץ בעבר את ברנר מעלה עתה את זכרו על נס. כך ניסה שלונסקי לעורר נגד ביאליק את חמתם של כל הפלגים ביישוב: "ראיתכם" הוא לדבריו שיר אנטי-רוויזיוניסטי, אך ראוי שמחנה הפועלים יזכור שבעבר הלא רחוק אמר ביאליק דברים דומים על ברנר. ניכר שבפרשת "ראיתכם" העמיד שלונסקי פנים כאילו כל התקפתו לא באה אלא מתוך שיקולים אסתטיים גרידא. הוא נעלב קשות כאשר החשידוהו בשיקולים סיעתיים פוליטיים ובחשבונות אישיים.¹⁹ ואולם, לאור העובדה ששלונסקי עבד אותה עת במערכת **הארץ**, אין להוציא מכלל אפשרות שבעת שחיבר את תגובתו הוא כבר ידע על מכתבו של ביאליק שעתיד היה להתפרסם מקץ ימים אחדים בעיתון **הארץ**, מכתב שפתח גל חדש של ניחושים באשר לשאלה: כלפי מי כיוון ביאליק את גידופיו בשיר הקונגרס שלו.

הנה כי כן, ארבעה ימים בלבד לאחר שנתפרסמה רשימתו הקטלנית של שלונסקי בכתובים, נדפס בעיתון **הארץ** מכתב ששיגר ביאליק מפולין לבן-ציון כץ, והרי תכנון:

ידיד נכבד,

החרוזים שהטילו עליך אימה אינם מוסבים כלל על הרוויזיוניסטים ולחינם חרדת החרדה וגם החרדת את זולתך. היצאתם כולכם מדעתכם? כלום יש בחרוזים ההם רמז כלשהו לרוויזיוניסטים? אני רמזתי לעניינים אחרים לגמרי. ואם אתה וחבריך הוצאתם את הדברים מפשוטם – אני מה? והנני המברך אותך ואת חבריך במעט שכל ישר. שלך, ח"נ ביאליק.

המכתב נדפס בלוויית הערכת העורך, שהבהירה כי בן-ציון כץ הסכים למסור את המכתב לפרסום "כדי להרחיק טעויות אפשריות בהבנת הדברים".²⁰ תכף ומיד יצא העיתונאי והמסאי יצחק לופבן, איש מחנה הפועלים, שלא הסתיר את שמחתו על פרסום שיר שנתפרש כשיר אנטי-רוויזיוניסטי בהתקפה אישית קשה נגד ב"צ כץ. בדברי התקפתו תיאר את הפרשה בסגנון סרקסטי:

שערוריה שאין דומה לה... הייאמן כי יסופר: לרצות לעכב ולעכב באמת הדפסת שיר ששלחו ביאליק להדפסה ולחטט ולנקר מסביבו באמה של חנוונים אחרי שנדפס, משום שישנם בתל-אביב אנשים המעוניינים בדבר, החוששים שמא אנשים ידועים בפולין יהיו "ברוגז על החזן"... ולא ירקדו "קדושה", וזה יגרום להם איזה דררא דממונא! לא ייאמן! לא ייאמן בכלל שהאנשים האלה יראו את ביאליק כ"אגנט" מסחרי שלהם... ומי נתן רשות למר בן-ציון כץ לראות את ביאליק כ"סוכן נוסע" של "בית המשרפות" שלו, אשר עליו לדאוג מרחוק לריפוטציה שלו בעיני הלקוחות? ומי נתן לו הרשות להופיע פתאום כמתווך בינינו לבין ביאליק ולקחת על עצמו בכלל את הטורח ואת הדאגה "להרחיק טעויות אפשריות בהבנת הדברים" של ביאליק?²¹

בדברים אלה רמז לופבן לשמועות שהתהלכו בחוגי הסופרים כאילו עיכבו אנשי מאזנים ואנשי בצר את הדפסת השיר, מחשש פן יבולע למסעו של ביאליק בפולין למען הפצת הספר העברי, מסע שנועד בעיקר

למלא את קופותיהם הריקות.²² דברים אלה אף נועדו לפגוע אישית בב"צ כץ שעסק במו"לות ומצא את פרנסתו מהוצאת "שטיבל", ולהחשידו כאילו יצא נגד פרסום "ראיתכם" לא מתוך חשש פן יעורר השיר מלחמת אחים, אלא מחשש פן יפגע השיר בעסקיו. ביאליק סבב בקהילות שבהן היה לגורם הרוויזיוניסטי משקל נכבד, והייתה לפיכך חשיבות לשמירת תדמיתו של ביאליק כ"משורר לאומי", חסר פניות.

אין להתפלא אפוא שגם מדברי תגובתו של ב"צ כץ ללופבן, שלא איחרו לבוא, עולה נימה פולמוסית עזה שנועדה לעלוב בבר-הפלוגתא: "הוא [לופבן] מספר כביכול מאחורי הפרגוד (דברים שלא היו ולא נבראו!)... מר לופבן שמע איזו דברים ושיחות של נשים מוזרות בלבנה ומסר אותם לקהל הקוראים כעובדות, שיש בהן כדי להטיל חשד על בני אדם". ב"צ כץ הכחיש את דבר היותו שותף בהוצאת "שטיבל", והתירעם על לופבן שתלה בו חשדות מסולפים. כדי להבהיר שהתערבותו בפרשה נבעה מרצונו להתייצב לימין הצדק, ולא משיקולים תועלתניים, האריך ופירט את קורות הדפסת השיר:

אני הייתי הראשון שגרם לעיכוב ההדפסה של השיר הזה[...]. אני כתבתי לביאליק אחרי שקראתי את שירו[...]. [ש]אילו לא היה מסומן בסוף השיר הנזכר שם המקום והזמן של חיבורו, לא הייתי רואה שום רשות לעצמי לבוא בעצות לביאליק, אבל בסוף השיר יש המילים "בזל, תמוז", הרי ברור שהמשורר רוצה להטעים שהכוונה היא לקונגרס[...]. והדברים האחרונים: "ובתפושם את המרובה" נותנים מקום לכל אדם לבאר שהמכוון הוא לרוויזיוניסטים, שהרי הם דרשו את המרובה ותבעו אותו מזולתם[...]. כפובליציסטן לצאת למלחמה נגד האשמה הסתמים הזאת על הרוויזיוניסטים, אם כי רחוק אני מן הרוויזיוניסטים[...]. גם למשוררנו הלאומי אין רשות לחרף ולגדף אנשים ללא מידה ולהשתמש לשם כך בכוח השירה שלו.²³

מריבה זו שניטשה מעל דפי הארץ והפועל הצעיר שיקפה את הדעות שרווחו אז על השיר במחנה האזרחי ובמחנה הפועלים. ב"צ כץ שהיה "ציוני כללי", ולא איש המחנה הרוויזיוניסטי, כפי שהציגוהו בטעות בביקורת,²⁴ כמו הד"ר משה גליקסון, עורך הארץ (שעודד את ב"צ כץ למחול על כבודו ולפרסם את מכתב ההכחשה של ביאליק כדי למנוע מערכה פוליטית), טען שאנשי "הפועל הצעיר" התקיפוהו מתוך שיקולים פוליטיים, וכי הם – שכינו את ז'בוטינסקי בכינוי הגנאי "הציוני כביכול" – לא ששו לקבל את הודעתו-הודאתו של ביאליק כי השיר אינו מכוון נגד הרוויזיוניסטים.

מחלוקת זו הסתיימה בדברים קצרים מאת לופבן, שתקפו גם את ב"צ כץ וגם אותם "ידידים", שעיכבו את הדפסת השיר מחשש פן תינזק פעולתו של ביאליק בפולין.²⁵ בנקודה זו נחתם פולמוס שמניעיו אכן היו כטענת ב"צ כץ פוליטיים בעיקרם, ואשר שיקף את השנאה ששררה בין מחנה הפועלים למחנה הרוויזיוניסטי, וכן את השנאה בין מחנה הפועלים לבין בעלי ההון (ה"קפיטליסטים", בעלי הוצאות הספרים ומערכות העיתונים). את ביאליק, שאף הוא היה "ציוני כללי", "סוחר", "בעל בית" ובעליה של הוצאת ספרים רבת נכסים ומוניטין הוציא לופבן מן הכלל, אולי בזכות הצהרותיו החוזרות ונשנות של המשורר בצדקת דרכו של מחנה הפועלים. "לא התעורר אף ניצוץ של חשד", טען לופבן, "כי לביאליק איזה חלק שהוא במחשבת פיגול זו – כי הרי ביאליק לא קיבל את ה'נימוקים' וציווה להדפיס את השיר כמו שהוא". פולמוס זה שבין ב"צ כץ ל' לופבן לא היה אלא פרולוג רפה למערכה הפוליטית משולחת הרסן שעתידיה הייתה להתנהל בין ז'בוטינסקי לבין מגני ביאליק.

[ב]

מריבה זו סביב שירו של ביאליק, שהעסיקה את מערכות הארץ והפועל הצעיר, החזירה את שלונסקי אל זירת הפולמוס. בספרו שלונסקי – המשורר וזמנו²⁶ תיאר א"ב יפה, על סמך עדותו של שלונסקי, את מניעיו של שלונסקי לחזור ולתקוף את ביאליק: "נקל לשער כי רשימתו של אשל עוררה את חמת הוותיקים[...]

אחת הטענות העיקריות נגד שלונסקי הייתה שהוא אמר מה שאמר ולא הוכיח. על כן חזר במאמר גדול [...] והפעם בחתימתו המלאה וקיים את מה שנדרש לעשות".

בדקתי בעיתונות בת הזמן,²⁷ ולא מצאתי בה כל עדות שמאן דהוא דרש או ביקש משלונסקי להוכיח את דבריו, אולם ייתכן ששלונסקי שעבד אותה עת במערכת הארץ ראה כי ד"ר משה גליקסון עורכו מגלה עניין רב בפולמוס שעיתונו נטל בו חלק פעיל.²⁸ ייתכן גם שהמחלוקת שנתלקחה בינתיים, אשר לתוכה שורבב גם שמו, עודדה את שלונסקי לחזור ולבסס את התקפתו הראשונה במאמר מנומק ומפורט – "חבלי שיר" – הבוחן את השיר לגופו.²⁹

ראשית, טען שלונסקי במאמרו השני, מתגלעת ב"ראיתכם" סתירה בין תיאור הדמעה שבשורה הראשונה לבין לשון הגידופים ושצף התוכחה שבהמשכו. השיר פותח בנימה אלגית, העומדת בסתירה שיש בה משום "סירוס פיוטי ופסיכולוגי" להמשכו של השיר הרצוף חרפות וגידופים. אלה הופכים את הסמל הרגשי שבפתח השיר ("סף הדמעה") ממעמד נפשי למעמד מילולי שאין בו כל אמינות. כאשר ביטאו הנביאים את זעמם, טען שלונסקי, הם לא קימצו בגידופים, אך כשלבם היה "סף דמעה", הם נתנו לעמם דברי "נחמו נחמו", ולא "שבע תועבות". סגנונו הפסידו-נבואי של ביאליק העמיד לדעת שלונסקי שיר זעם, ש"רובו ציטטין" ושאינו מעורר בקורא כל אִמון ואמינות. לדברי שלונסקי מתגלעת בשיר גם סתירה בין אופיו הלוחם והספונטני לבין סגנונו הקפוא והמלאכותי, המשובץ שברי פסוקים מן המקורות: "זהו תשבץ מימרות נאה, זוהי ירייה מסוגנת בכלי נשק שאולים, ביד בקיאה מבית העתיקות. וקול ה'אני' אִיהו?" לדעת שלונסקי, יש אי התאמה בין פרץ הרגשות שמעלה הדובר בשיר לבין סגנונו המחושב והמכולכל, שבו כל אמירה מפגינה בקיאות וידע בלשון המקורות.

שלונסקי אף האשים את שירו של ביאליק באמירתיות, שאינה מעוררת בקורא כל רושם חזותי ומשאירה אותו אדיש, וזאת חרף השפע המילולי וגודש החזרות:

במקום לעורר בי את היחס למסומל, במקום שאני, הקורא, אראה, ועל סמך הנראה אודעזע ואומר: צרעת היא! תועבה! – סיפר הוא על אודות יחסו ופירט את הכינויים, והמראות אינם. וכשאינ מראות – הרי כל הכינויים הללו (ואחת היא אל מי התכוון!) הם, אם נפרשם בשם המדויק: גידופים. אמנם מסוגננים היטב, במבחר הידיעה הלשונית – אבל בכל זאת: גידופים. ומה להם ולשירה?

שירי הזעם של פושקין, טען שלונסקי, שמרו על נקיון הלשון, "ורק בפית החצרוני של הבולשביקים הותרה הרצועה [...] וכל הדשן העממי של הלשון הרוסית מסייע להם". אסור אפוא להתמוגג מן היכולת הלשונית של ביאליק, ויש לתת את הדעת על התוכן, כי "בדברי שיר הבשורה הפיוטית היא העיקר, ולא הלשון-קודש".

כדאי לשים לב לתמורה שחלה בין המאמר הראשון לשני במידת ביטחונו של שלונסקי באשר למושאי ההתקפה של "ראיתכם". במאמרו הראשון טען שלונסקי במפורש כי השיר כוון נגד הרוויזיוניסטים; בשני גילה הסתייגות וטען: "ואחת היא אל מי התכוון!". תמורה זו מקורה לא רק במכתב ההכחשה של ביאליק לב"צ כץ שנתפרסם בינתיים בהארץ, אלא גם בשמועות שהגיעו לארץ על פגישתו של ביאליק עם המשורר יעקב כהן, נשיא הרוויזיוניסטים בפולין, שבה סיפר ביאליק לכהן כי התכוון בשיר לחבורת הסופרים של **כתובים**, ושלונסקי בראשם, שהציקו לו במאמריהם נגדו.³⁰ תמורה זו אף נותנת טעם נוסף למניעים, שדרבנו את שלונסקי לחזור ולשפוך שמן על מדורת הפולמוס.

מאמרו החריף של שלונסקי בגנות "ראיתכם" עורר עליו את זעמם של אנשי אגודת הסופרים, והמבקר שלמה צמח שסייע אז בעריכת **מאזנים** יצא מעל דפי השבועון במאמר קנטרני. כאן טען, בין השאר, כי קנאתו

של שלונסקי בביאליק מעבירה אותו על דעתו, ומפיון שאין הוא יכול להפגין את כוחו בשירה, הוא מפגין את יכולתו בניבול פה ובגסות רוח:

ודאי הרשות בידי כל אחד לדון את השיר האחרון של ביאליק כאוות נפשו, לשבט או לחסד, אבל מאת שלונסקי לא נדרוש דין ודברים על השירה העברית. סוף סוף מה כוחו באלה? [...] שלונסקי שמטרת חייו היא, כנראה, למוד את עצמו בקומת ביאליק, הסיח דעתו כי אל מטרתו לא יגיע על ידי מאמרי זלזול בשירת ביאליק, אלא בעזרת שירי שלונסקי. [...] עכשיו, מפיון שרפו ידיו ממלאכה זו והתייאש ממנה, החליט לבוא אל מבוקשו בדרך אחרת: דרך הניבול, גסות הרוח וסתם דברי חוצפה. [...] הוא לא יוכיח לנו בשום פנים, שביאליק אינו משורר גדול. לכל היותר יוכיח לנו, ששלונסקי פסק להיות גם משורר קטן. הרי עכשיו הוא בבחינת אותה פתילה של מגורה, שאפס שמנה, ומפיון שאין בכוחה להנותנו מאורה, היא מעלה פיח ועשן שריחו רע.³¹

דברים אלה, שנתפרסמו תחת הכותרת "במדרון", במאמרו של שלמה צמח "קטנות", עוררו חמה בקרב המתנגדים למסד הספרות – לאגודה ולביטאונה. להגנת שלונסקי יצא חברו לאסכולה יעקב הורוביץ, ממשותפי כתובים הקבועים ומאנשי חבורת "אמודאים" (לימים עתיד היה יעקב הורוביץ לפרוש ביחד עם שלונסקי מכתובים, למרוד במנהיגותו של שטיינמן ולסייע לשלונסקי בעריכת טורים). הורוביץ הביע את תימהונו על שעיתונה המתון של האגודה יצא מגדרו ונתן לשלמה צמח את חופש הגידוף והחירוף. "אכן יש להצטער", סיכם את דבריו, "שגם סופרינו המתונים נתפסו לעצבנות יתרה, וככה נהרסה עוד אילוזיה אחת בדבר אגף הסופרים המיושב והזהיר".³²

באותו גיליון של עיתון הארץ, שבו נתפרסמה איגרתו-תגובתו של יעקב הורוביץ, הצטרף לראשונה גם הד"ר משה גליקסון, עורך העיתון, לפולמוס שניטש בעיתונו. מאמרו "על ביאליק ועל הפולמוס האנטי ביאליקאי"³³ הציג את מכתבו של הורוביץ למערכת בתורת "חוליה אחת ב'חד גדיא' הספרותי שנוצר בשבועות האחרונים מסביב לשיר הקונגרס הידוע של ביאליק". לדברי גליקסון, תגובתו של הורוביץ אינה אלא סימפטום למלחמתם של המהפכנים הצעירים ב"זקנים" של המסד, למאבק בין אנשי החידוש לאנשי הכינוס. בהמשך ניסה גליקסון להפריך את טענות שלונסקי במאמר "חבלי שיר", ולהסביר את סוד גדולתו של ביאליק הנעוץ לדבריו בעממיותו הסטיכית של המשורר. את גדולת ביאליק, טען גליקסון, לא יצליחו ה"צעירים" לגזול, ולחינם אף יתמרמרו נגדו הפוליטיקאים.³⁴

שלונסקי ראה עצמו כנפגע העיקרי ממאמרו של גליקסון. עורכו לא נתן לו גיבוי, אלא החשירו בניצול הפרשה לצורכי מלחמה פרטית. לפיכך הזדרזו והשיב מעל דפי הארץ במאמר, שהוא אולי החשוב והעקרוני מבין אלה שכתב בפולמוס. במאמר זה, "מן הקצה אל הקצה", השיב לגליקסון ולצמח, והודה שיותר מכול הצטער להיווכח שאין מאמינים לו שהתקפתו נובעת מהשקפה עקרונית. כאן הסביר שלונסקי את מהות מלחמת ה"צעירים" בביאליק, הנובעת בעיקר מהתנגדות ל"כינוסים" בתורת אידיאולוגיה, שיסודה הוא הביטחון שאין חדש תחת השמש. מפאת חשיבותם וניסוחם המבריק, יצוטטו דברים אלה בהרחבה:

ואשר לביאליק, "הנראה לנו משום מה כעומד על דרכנו" – הרי צריך שיובן היטב, כי הכוונה היא לא לביאליק כיוצר, אלא כבעל אידיאולוגיה, או ביתר דיוק: כמוציא לפועל תכנית אידיאולוגית, המקבלת צורה מו"לית מסוימת. ובקיצור: "כינוס". אין סיבה להתנגד לשקידה על אוצרות העבר ותיפון סדרים ומשטר בערכי מורשה מפוזרים. בכל אומה ובכל לשון יש עוסקים במצווה זו. יש אקדמיות מיוחדות לכך, יש אוניברסיטה. אבל שם אין התעודה הזאת [...] מועמדת כניגוד וכמעצור ליצירה החיה. העבר הגדול חי שם בשלום עם צאצאיו. ואילו אצלנו – אם להשתמש בלשון מסומלת – "מפני הכותל המערבי וקבר רחל שוכחים את עמק יזרעאל". והיא, לדעתנו, חטא לחיים, להמשך. כינוס? אדרבה! הכתובים הייתה הבמה המודרנית הראשונה והיחידה, אשר ידעה להזמין אושפיזין נכבדים ממלכות העבר אל סוכת ההווה ולהושיב ליד רילקה

ומודיליאני ואורי ניסן גנסין וא' שטיינמן את ר' נחמן מברצלוב והשרף מסטרליסק ור' שניאור זלמן מלאדי [...]. היה זה דו-שיח בין אותיות רש"י ובין אותות הזמן. אבל כשהכינוס פירושו שמש בגבעון דום! הס ההווה, כשהכינוס אינו מקיץ נרדמים אלא מרדים מקיצים – הרי אנו רואים אותו כעומד על דרכה של היצירה [...]. וכאן המלחמה בין אנשי "המחנה" ואנשי הכינוס. אפשר להתנגד לה, אפשר להילחם בה – אבל אי אפשר להפכה לקנוניה חסרת רעיון ואמונה, שכוונתה קנאה קטנה ותחרות קלוקלת.³⁵

יצא המרצע מן השק! שלונסקי הודה כאן לראשונה בריש גלי כי מלחמה לו בביאליק. אולם לדבריו המלחמה היא נגד ביאליק האידיאולוגי, הוגה רעיון הכינוס, ולא נגד ביאליק האיש והמשורר. משום כך, טען שלונסקי, אין לפסול את עדותו ואין לראות בה עדות שקר. יש להאמין לו כי את דבריו נגד "ראיתכם" כתב מתוך "מצפון טהור" ובלא משוא פנים. מ' גליקסון השיב לשלונסקי במאמר "על כינוס ועל יצירה – ועל דברי פולמוס שאין בהם ממש",³⁶ שבו הכריז באירוניה כי ישמח מאוד לתקן את אשר "עיוות" לכשיזכה לראות בכתובים מילה אחת טובה על שיר חדש של ביאליק. כאן ניסה גליקסון להזים את טענת ה"סירוס" הפיוטי שתלה שלונסקי בשיר "ראיתכם" (במאמרו "חבלי שיר"), אף נדרש באריכות לטענה כאילו הוצאת "דביר" עוסקת בכינוס בלבד. גליקסון מנה כאן את ספרי ההוצאה – בשירה, בסיפורת, בתרגום, במחקר ובביקורת – וטען שאם יבדוק שלונסקי היטב את הקטלוג של הוצאת "דביר", יווכח עד נקלה שרב חלקן של יצירות ההווה מחלקו של ה"כינוס".

האחרונה בסדרת התגובות היא תגובתו של נתן אלתרמן,³⁷ שאף הוא כשלונסקי והורוביץ, הבוגרים ממנו בשנים, היה ממשלתפי הארץ וממקורבי המערכת.³⁸ תגובת אלתרמן מעניינת כשלעצמה, שכן לראשונה מתגלה כאן עניינו של המשורר בנושאים המצויים בתחום המפורז שבין ספרות לפוליטיקה. כידוע, לימים היה אלתרמן עצמו לבולט מבין המשוררים שנדרשו ביצירתם הפיוטית לנושאים אקטואליים מובהקים. לכאורה עשויים דברי אלתרמן להיראות כמרידה בסמכותו של שלונסקי, שהרי הכריז בפתח דבריו כי אינו חושש ש"יש לשלול מן השיר הזה זכות היצירה האמנותית", בניגוד לדעת שלונסקי בשני מאמריו בכתובים. כן הטעים אלתרמן, בהניפו את נס הפלורליזם, כי התביעות המוחלטות שהציג שלונסקי אינן אמות המידה הבלעדיות, וכי "אין לגשת אל כל יצירה בקנה מידה מוכן מראש". בהמשך דבריו הגן אלתרמן גם על לשונו של ביאליק: "והלשון אין היא לדעתי חיוורת ובנאלית, אף שנלקחה ממבצר פרוץ, יד אמונה ניכרת כאן. אף אינה משאירה את טעמה הקלוקל של המליצה (לדידי לכה"פ). ועוד גורם חשוב: שפתנו העברית החדשה ענייה דווקא בביטויי זעם, ומי שרוצה לכעוס בעברית, פותח ממילא את המילון התנכ"י". יש בדברי אלתרמן קריאת תיגר על סמכותו של שלונסקי, שכבר הספיק לבצר לעצמו מעמד כראש וראשון למשוררים המודרניסטיים, עורך כתובים, במתו של אלתרמן באותו זמן. דברי אלתרמן עשויים להיראות כערעור טיעונו של שלונסקי נגד ביאליק.

אולם, קריאה זהירה מגלה כי למעשה אין דברי אלתרמן ברורים וחד-משמעיים כפי שהם עשויים להיראות בקריאה חפוזה. למעשה אין מאמרו של אלתרמן מגן על ביאליק כשם שאין הוא מורד בסמכותו של שלונסקי. אלתרמן טען, שב"ראיתכם" הפעיל ביאליק לא את המשורר שבו ולא את הנביא שבו, "אלא את חוטב העצים, את איש ההמון" שבתוכו. אין אפוא כל סתירה בין שורת הפתיחה של השיר לבין המשכו, מפני ש"סף" פירושו גביע גדול, כיאה לחוטב עצים שאינו רגיל להרגיש כי לבו מלא וגדוש. לכן תגובתו של הדובר בשיר "אינה עיצבון והשתקעות, אלא רוגז והשתוללות". יש ב"ראיתכם", לדעת אלתרמן, פנייה ישירה אל ההמון והדובר הוא אדם המוני, איש ההמון. משום כך התוכן מתאים לצורה התאמה גמורה. במילים אחרות: התוכן המוני, ולכן יאה לו הצורה הברוטלית וההמונית. אין לבוא אל ביאליק בטענות, שאין שירו אלגי ומעודן.

אלתרמן יצא כאן כביכול להגן על ביאליק, ונמצא לאמתו של דבר מותח ביקורת על סגנון השיר ועל תכניו, גם אם ביקורת מרומזת ועדינה. אם נבדוק את השיר ואת התיעוד הנלווה לו, ניווכח שאלתרמן העלה כאן

טענה בלתי נכונה. ביאליק כלל לא העמיד בשיר פרסונה בדויה של אדם המוני ופשוט, המחרף ומגדף ללא אבחנה. אדרבה, ב"ראיתכם" שיקף את דעתו על ציבור, שנראה בעיניו ציבור בזוי ונקלה. אין כל רמז שה"אני" המחרף הוא "איש ההמון", חוטב עצים פשוט, המשתלח בזעם ברוטלי בשנואי נפשו. הפרשנות שהעמיד כאן אלתרמן נובעת או מביטול החיץ בין "ראיתכם" לבין שירים אחרים של ביאליק, שבהם ה"אני" הוא חוטב עצים פשוט ועילג ("חוזה לך בֶּרַח" ו"שחה נפשי"), או איש המון פשוט ובהמי, כדי לפגוע בביאליק ולתמוך בעקיפין בשלונסקי. בהמשך דבריו סייע אלתרמן לשלונסקי בעקיפין גם מתוך התקפתו נגד שלמה צמח, שהחליט לדבריו להרוג את שלונסקי בבליסטרט "הפיח והעשן".³⁹

פלג זה במחלוקת שבו נטל שלונסקי את התפקיד הראשי משקף היטב את מלחמת הדורות שנתחוללה בספרות העברית בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים, ונותן תמונה נאמנה של מערכת היחסים שנוצרה אז בין אנשי המשמרת הצעירה. מ' גליקסון לא היה צד של ממש בוויכוח בין ה"מחננים", אף שהגן על שירת ביאליק ותקף קשות את שלונסקי. אדרבה, בינו לבין ה"צעירים" שררו יחסי רעות ואף ייתכן שהוא עודדם בסמוי – מתוך שיקולי עורך – לפרסם את תגובותיהם בעיתונו. אולם, עם כל אהדתו ל"צעירים", מקורבי מערכת הארץ (שלונסקי, הורוביץ, אלתרמן), ברי שהוא טרם העריכם כגורם ספרותי בעל משקל ושטעמו האסתטי היה עדיין טעם אירופי קלאסי-רומנטי. המשוררים ה"צעירים" היו עבורו ביאליק וטשרניחובסקי, ולכל היותר גיבורי מאמרו של ביאליק "שירתנו הצעירה", שכבר הגיעו בינתיים לגיל העמידה. עם זאת, ההגנה שהעניק גליקסון לביאליק והביקורת שמתח על שלונסקי שימשו קטליזטור להסתעפות הפולמוס ולחידוד טיעוניו של שלונסקי נגד ביאליק.

בעיקרה ניטשה מלחמת הדורות בין מחנה ה"צעירים", אנשי כתובים, לבין אנשי אגודת הסופרים ומאזנים, ששלונסקי נהג לכנותם בלגלוג בשם "חצרונים של ביאליק". ניתן לראות בבירור כי רוב אנשי אגודת הסופרים, שכבר יצא שמם כחוג מתון ושקול, החשו במחלוקת סביב "ראיתכם". פישל לחובר, מעורכי מאזנים, הצטרף לפולמוס במאוחר, ורק כדי לתקוף את דעתו של ז'בוטינסקי, ולא נטל חלק בוויכוח עם שלונסקי ועם אנשי כתובים. רק המבקר שלמה צמח יצא בדברים חריפים, אך גם דבריו יותר משהם יוצאים להגנת "ראיתכם" הריהם מכוונים להוקעת שלונסקי כאדם וכמשורר.

אף על פי כן, עמדת שלונסקי בתוך מחנה ה"צעירים" התבצרה והתחזקה. הפולמוס העמידו במרכז העניין הציבורי. מאמריו בגנות ביאליק זכו, כדרכם של מאמרי פולמוס, לתגובות ולעניין רב בחוגים רחבים. אפילו מאמר השטנה של צמח הועיל לשלונסקי יותר מאשר הזיק לו. חבריו ואוהדיו נחלצו לעזרתו נגד עלבונותיו של צמח. כך עשה יעקב הורוביץ, וכך נהג גם צעיר מחנה כתובים, נתן אלתרמן. האחרון ביטא אמנם עמדה שהייתה שונה מן המקובל בחבורת ה"צעירים", עמדה עצמאית ומגובשת משלו, שחרגה מן הקו ה"רשמי" של החבורה. ייתכן שלא רצה להופיע ברבים כחסיד שוטה, המגן על רבו בעיוורון חושים וללא הבחנה. מכל מקום, מאמרו של אלתרמן הצדיק את ביאליק רק לכאורה, ולמעשה עלב בו במרומז וסייע לשלונסקי, אגב פגיעה בשלמה צמח. מן הדין שנציין כאן כי שטיינמן, הקשיש בחבורת כתובים, ראשה ומייסדה, לא נטל כלל חלק בוויכוח. אותה עת כבר נתחדדו יחסיו של שלונסקי ונסתמן ביניהם הקרע שעתידי היה להתגלות עד מהרה, עם התפלגות החבורה. כלפי חוץ העמיד עדיין מחנה כתובים פני מחנה מלוכד ולוחם.⁴⁰

[ג]

בינתיים חרג פולמוס "ראיתכם" ממדיו המקומיים הצרים והתפשט בעיתונות העברית והיידית, באירופה ובארצות הברית. ביום 24.11.1931, התפרסם השיר בהדפסה חוזרת בעולם שיצא אז בלונדון,⁴¹ בלוויית שני מאמרים: מאמרו של י' לופבן שהועתק מהפועל הצעיר ומאמר מפורט מאת העורך, בחתימת מ"ק [משה קליינמן] שביאר את השיר ואת צירופיו. ז'בוטינסקי שישב כאמור בלונדון קרא בוודאי את השיר בעולם,

ובתגובה נזעמת כתב את מאמרו "ביאליק איש הפולמוס", או "המשורר לשעבר" ("דער געוועזענער דיכטער"), שנתפרסם בעיתונות היידית בניו-יורק.⁴²

מאמרו של ז'בוטינסקי טעון רגשות עזים של שנאה וטינה כלפי ביאליק. בעקיפין עולה הטענה כי ז'בוטינסקי הוא שהעלה לגדולה את ביאליק ופרסם את שמו ברבים באמצעות תרגום שיריו לרוסית, ועתה גומל לו ביאליק בגידופים ובנאצה. ניכר כי המאמר נכתב ב"עידנא דריתחא". למרות שאי אפשר להוכיח כי התכוון ביאליק לרוויזיוניסטים, טען ז'בוטינסקי נגד ביאליק, הוא מקווה כי המשורר אכן פיוון את שירו נגד הרוויזיוניזם, וכי לא ישלול ממפלגתו "את תעודת הכבוד הזאת". בתורת פוליטיקאי, "ביאליק הוא, אמנם, דמות מזיקה, אבל חסרת ערך", טען ז'בוטינסקי, ויש טעם לצאת נגד דבריו, רק משום שהוא ניצל "למטרות פולמוסיות ופוליטיות את המוניטין שיצאו לו בתור משורר [...]. מחשבותיו הפוליטיות, שבפני עצמן אינן ראויות לשום תשומת לב מיוחדת, מקבלות ערך שאינו הולם אותן כלל רק מחמת אי הבנה זו: הבריות שוכחות כי מדבר עליהם כאן אדם רגיל, מן השורה, והם מטים את אוזנם לשמוע את קולו של המשורר לשעבר".

עוד טען ז'בוטינסקי, כי ביאליק שבעבר כתב שירי זעם ומרי מרטיטי לבבות, שהיו בבחינת "שיר הלל לכוח הגופני ולעוזו החרב הלוחמת לחרות", אשר המונים למדו "כמעט כתפילה", הפך לדרשן בעל-בית במועדון "עונג שבת", שדבריו גובלים בהטפה להבלגה, לויתורים ולהרכנת ראש. לפיכך יש לשכוח את שירת ביאליק ולהשכיח מלב, משום שביאליק "יוצר מצב מוסרי קשה בתחום הספרות העברית החדשה והאומללה".⁴³ תכף ומיד יצא כנגד ז'בוטינסקי, הד"ר א' מוקדוני, שהגיב בחריפות מעל דפי המארגן זשורנאל מיום כ"ד בטבת תרצ"ב (3.1.1932). דבריו של מוקדוני מובאים כאן בתרגומם לעברית, כפי שנדפסו בעיתון הארץ זמן קצר לאחר פרסומם ביידיש: "לז'בוטינסקי מעלות רבות, אך חסר הוא את מידת הצניעות [...]. מיום שהביא לעולם תנועה קולנית דוהרת הקרואה בשם רוויזיוניזם, לא נשאר אצלו זכר מן המידה הזאת".⁴⁴ עוד לעג מוקדוני על הצעת ז'בוטינסקי לשכוח את ביאליק ולהשכיחו: "ח"נ ביאליק יצר את ז'בוטינסקי, ולא להפך", וז'בוטינסקי המשים עצמו כמי שהעלה לגדולה את ביאליק באמצעות תרגום שיריו לרוסית, אינו אלא "נושא כליו של המשורר". על כן, טען מוקדוני, יש לראות בביטול את דבריו הנזעמים של ז'בוטינסקי על ביאליק, בחינת "היה הִיָּה ביאליק, וראו איננו עוד", כי דברים כאלה "מתאימים לבולשביקים ולטכסיסיהם".

דברי ז'בוטינסקי היו גם נושא להתקפתו של מנחם ריבולוב, עורך הדואר,⁴⁵ שתיאר את שירו של ביאליק כשיר שהפך בעטיו של הפולמוס ל"מאורע ציבורי, ולא ספרותי, סלע מחלוקת לוויכוחים ולא דבר יצירה הניתן להערכה אמנותית. בכל רחבי העולם מתווכחים ומתנגחים עליו, מפרשי ומסרסים". על אף דברי הכחשתו של ביאליק, הוסיף ריבולוב וטען, חוזרים הרוויזיוניסטים וטוענים שהשיר מכון נגדם, "כאילו יש להם מונופולין לנערים אוילים". ועתה, אביר המפלגה בכבודו ובעצמו יצא במאמר מר ועד נגד ביאליק כדי להסיר את כתר השירה מעל ראשו. ז'בוטינסקי לדבריו נהפך לאיש "מוכה בסנוורים", אשר הטעם הטוב והאמת סרו ממנו, ואשר הופך את השיר, שלא מרצונו, לכלי זין נגד הרוויזיוניזם הפוליטי והתרבותי. ביאליק "לא נשכח או יישכח [...]. בזכות החיזיון העברי העמוק אשר נתגלה ביצירותיו".

ביום 20.1.1932 נתפרסמה בהארץ סקירת עיתונים מן העולם, ובה ביקורת שלילית על ה"סנסציה" העיתונאית שעורר ז'בוטינסקי בעיתונות היהודית באמריקה. "אופייני הדבר", טען עורך הסקירה שלא הזדהה בשמו, "שבהיינט ובעיתונים אירופיים אחרים לא באו הדברים".⁴⁶ כשבוע לאחר פרסום הסקירה בהארץ, שתקפה את ז'בוטינסקי והביאה מקצת דבריו בתרגום לעברית, נתפרסם מאמרו של ז'בוטינסקי במלואו בתרגום לעברית מפרי עטו של המחבר עצמו בעיתון המיליטנטי חזית העם, שהיה קיצוני בגישתו אף מן הקו הכללי ברוויזיוניזם.⁴⁷ פישל לחובר, איש אגודת הסופרים ומאזנים, בחר לדון ב"ראיתכם", לא מנקודת מוצא של איש ספרות, כי אם באספקלריה פוליטית, ופרסם מאמר בגנות דבריו של ז'בוטינסקי.⁴⁸

לחובר השווה את טיעונו של ז'בוטינסקי נגד ביאליק לביקורת הידועה של נורדאו נגד אחד-העם, שלפיה לא היה אחד-העם אלא "יהודי מתחום המושב" הכותב עברית. גם עתה, טען לחובר, בא ז'בוטינסקי בגינוניו של איש העולם הגדול ופוסל את ביאליק כ"יהודי פשוט מתחום המושב", אף שבעבר תיאר – במבוא לתרגום הרוסי לשירי ביאליק – כ"המשורר הלאומי במובן השלם והעליון של המילה". הפוליטיקאים, המשיך לחובר, התרגלו לראות בסופרים מין מכשיר למטרתם, אך "אוי ל'כלי', אפילו אם הוא היקר ביותר, כשהוא מדבר לפי מטרתו ומגמתו". לחובר סיים בתוכחה ובאזהרה: "יהודים מן התחום או מחוץ לתחום, דעו את גבולכם!". התראתו של לחובר הצביעה על הגבולות שאכן היטשטשו בפולמוס זה בין ספרות לפוליטיקה, ואף ניסתה ליישב את הסכסוך ולהשיב את הסדר הטוב על כנו.

גם י' חורגין יצא נגד זכותו כביכול של המדינאי לשפוט את יצירת האמנות מתוך קריטריונים פוליטיים. במאמר מתפלמס בבוסתנאי, כתב בחתימת ח"י את הדברים הבאים:

עולמנו הספרותי נודעזע ת' על ת' פרסה[...] מגדות ההדסון ועד גדות הירדן[...] שוב זרק "ילד השעשועים" בן החמישים פצצה מקורית[...] במאמרו "ביאליק איש הפולמוס" [...] ביטל ז'בוטינסקי "כעפרא דארעא" את כל ערכו של המשורר. [...] מה הוא אפוא חטאו של ביאליק? אחרי כל המריבות והקלון, שהמיט עלינו הקונגרס האחרון, נתפרצה מלבו של המשורר אנחה מרה, שקיבלה את ביטויה המלא בשירו הידוע "ראיתכם", וכאן מתחיל הפולמוס[...] ז'בוטינסקי יצא כמאסף לכל המחנה הזה. הוא מדבר משפטים עם "מי שהיה משורר". ביאליק אינו מבין דבר בפוליטיקה, ואם הוא מכניס עצמו לתוך העניינים האלה, הרי גם השירה שלו פסולה. אילו בא ז'בוטינסקי למתוח ביקורת על השיר מבחינה ספרותית, לא היה הדבר מכה גלים. איש איש וטעמו.⁴⁹

טעותו הטרגית של ז'בוטינסקי, אליבא דחורגין, היא שאין הוא מבין כי המשורר הוא-הוא המעלה את המדינאי על במת החיים, ולא להפך. כלום ז'בוטינסקי יצר את הגדוד העברי? שאל חורגין, וענה: ז'בוטינסקי רק נתן ביטוי לאידיאות של שאול טשרניחובסקי ושל יעקב כהן, משוררי ה"בריונות" העברית. אפילו ביאליק הכשיר את הקרקע לגדוד העברי בשירי הזעם והמרי שלו יותר מן המדינאים. המשורר הוא שיצר את המדינאי והדליק את הניצוץ בלבנו; ועתה בא ז'בוטינסקי, וזוקף הכול לזכותו של המדינאי. כאן נחתם החלק הפוליטי של פולמוס "ראיתכם". הוא שכך מאליו, אף שהוסיף לעלות מפעם לפעם בדבריהם של הצדדים הנצים.⁵⁰

אם נבדוק את הפרשה בקוויה הכלליים ניווכח כי אצל שתי הדמויות המתקיפות והמותקפות בפולמוס "ראיתכם" – אברהם שלונסקי וזאב ז'בוטינסקי – חל במשך הזמן מפנה ביחס לביאליק וליצירתו. ז'בוטינסקי כתב ליובל השישים של ביאליק מאמר שבח,⁵¹ שהעמיד את ביאליק בתורת "הדמות הראשונה והראשית בספרות ישראל של זמננו" [...] בכור אמני הניב העברי [...] [ש]נהפך ל'קלאסיקן' כבר בחייו, הגם שהביע את תימהונו על שביאליק נטש את אידיאולוגית המרי שלו, שלה נתן ביטוי בכמה משיריו המרכזיים. שלונסקי העניק לביאליק את ה"מחילה" רק "לאחר מות". במאמר מספד תיאר את ביאליק כ"כמל האופטימיות הישראלית, השופעת חיות".⁵² בעקיפין רמז שלונסקי על הסיבה שבגללה התנגד ביאליק לניהיליזם ולמרה השחורה של גנסין ושל ברנר, וכן לניהיליזם ולדווי של שלונסקי. עם זאת, עולה במרומו מדברי המספד של שלונסקי גם ביקורת על סגנונו של ביאליק, למרות שהדברים נאמרו לכאורה במסגרתה של ריהביליטציה. מכלל "הן" עדיין נשמע בדברי שלונסקי גם "לאו" סמוי, שאפילו השבחים המרובים אינם יכולים לטשטשו.

מתוך סקירת התגובות על "ראיתכם" ניתן לראות בבירור כי המחלוקת התפלגה לשני כיוונים עיקריים: הכיוון הספרותי-פוליטי והכיוון הפוליטי-ספרותי. שלונסקי וחבריו עסקו גם בפוליטיקה, ואילו ז'בוטינסקי וחבריו העיתונאים והפוליטיקאים גם משכו בעט סופרים. הכיוון הפואטי נתן ביטוי למלחמת ה"מחניים" ("צעירים" נגד "זקנים") שהתנהלה אז בקריית ספר. אמנם, עד למאמרו "מן הקצה אל הקצה" לא הודה שלונסקי כי מלחמה לו בביאליק. אדרבה, הוא העטה על עצמו את אצטלת המבקר, וניתח את השיר ניתוח פרטני ושהוי, כאילו בא להוקיעו אך ורק כיצירת ספרות גרועה, ולא כיצירתו של יריב פוליטי. לכאורה טענותיו בדבר גיבוב ו"ריבוי ציטטין" לא היו מחוסרות בסיס, אולם המוטיבציה העיקרית להתקפה לא הייתה אסתטית כל עיקר. למעשה לשלונסקי הייתה סיבה טובה לצאת נגד ביאליק, ולא רק נגד ביאליק הוגה רעיון ה"כינוס" (כמשתמע ממאמרו השני "חבלי שיר"). לאחר פרסום מכתב ההכחשה של ביאליק בהארץ, שלפיו לא נכתב השיר נגד הרוויזיוניסטים, התהלכו שמועות ששלונסקי ובני חוגו הם המותקפים בשיר.

את הכיוון המדיני בפולמוס הוביל ז'בוטינסקי שביקר להתעלם מדברי הכחשתו של ביאליק, שאין "ראיתכם" מכון נגד הרוויזיוניסטים, ושניסה להציג את ביאליק כדרשן מזדקן ומתרפס המתכחש לרוח יצירתו משכבר ומטיף לויתורים ולכניעה. ז'בוטינסקי פיון בדבריו לצידודו של ביאליק בוויצמן ובמדיניות ההבלגה שלו, שבה ראה בגידה של המשורר בערכיו שמלפנים. ביאליק, שבעבר הצית את הלבבות בשירי מרי, נקם וגבורה, מטיף עתה – אליבא דז'בוטינסקי – ל"זחלנות" בזויה.

נשאלת אפוא השאלה: מי היו נמעניו של השיר? האם כחש ביאליק בדבריו על "ראיתכם" שנתפרסמו בציבור, או שמא דיבר דברי אמת כנים ונכוחים? לחידת השיר תרמה לא במעט עמדתו של המשורר בפרשה. בציבור נודעו אמנם דברי הכחשתו בדבר כוונה אנטי-רוויזיוניסטית, אולם ביאליק כתב כמה מכתבים לידידיו ולרעייתו שזרעו רשמים מנוגדים. ביום 5.7.1931, כתב לרעייתו על רשמיו הראשונים מאירועי הקונגרס ואת דעתו על ראשי הדוברים בו. מכתבו שנכתב בידיש מובא כאן בתרגומו של י"ד ברקוביץ:

נאומי הגדול של וייצמן נשמע כעין צוואה. אוי כמה אינו רוצה להסתלק! נאומי של זשאבוטינסקי היה אף הוא, כמו תמיד, ארטיסטי, אבל חוץ מחסידיו הרוויזיוניסטים, אין איש מקבל את דבריו מתוך כובד ראש [...] מסביב לו התלקטו הרבה אנשים בלתי מרוצים ומרי נפש [...] מלבד זשאבוטינסקי – שהוא בוודאי אישיות, אף כי לא מדינאי ריאלי – אין ברוויזיוניזם אדם חשוב. הפועלים [...] קשרו לעת עתה את גורלם במנהיגותו של וייצמן ובשיתותו. [...] לאוסישקין לא האירה ההצלחה בקונגרס. נאומי היה בלתי מוצלח ביותר [...] ואולם גם הוא, גם זשאבוטינסקי – וכן רבים מן "העושים" בקרב "המזרחי" והציונים הכלליים, מורעלים ללא תקנה ברגש השנאה והנקמה לוויצמן. כולם היו רוצים לראותו מושפל, מוכרע לארץ, וכל אחד מוסיף ריקקה משלו ובעיטת חמור מרגלו. גדולה שנאה. גועל נפש יתקפני!⁵³

על הדחתו המבישה של וייצמן מראשות ההנהגה הציונית כתב ביאליק לרעייתו בסערת נפש, למחרת האירוע:

אתמול בלילה התחוללה המערכה הראשית של הטרגיקומדיה הקרואה "הקונגרס הציוני השבעה עשר" [...] בעצם הרי כל הקונגרס שערורייה אחת גדולה [...] את וייצמן, האיש הפיקח היחיד ביניהם, גירשו.⁵⁴

גם מתוך חליפת האיגרות בינו לבין יצחק למדן, ידידו הצעיר ממנו בשנים, עולה אותה תחושה של "טעם פיגול" ומיאוס מאירועי הקונגרס ומן ההתעללות בוויצמן.⁵⁵ בהרחבה ובגילוי לב, בטון מריר וסרקסטי, תיאר ביאליק את הדחת וייצמן במכתבו לרבניצקי מיום 6.9.1931, שנדפס באיגרות ביאליק בהשמטות חשובות:⁵⁶

אל תיבת נוח זו, ששמה רוויזיוניזמוס, התלקטו ובאו כל צרוע וכל טמא יד ונפש וכל פושק שפתיים ופטפטן – וכולם "חרגו ממסגרותיהם" ויחרדו לבוא איש ממקומו להציל את הציונות מיד רוצחה, מיד וייצמן [...] סוף דבר, זה היה קונגרס של נכפים ומטורפים. "הבה להם ענדציעל", ואם אין, "אין חייהם חיים".⁵⁷

בדיקת צירופי הלשון במכתב זה עשויה להצביע על אפשרות סבירה ש"ראיתכם" אכן משקף את יחסו של ביאליק כלפי הרוויזיוניסטים. כינויים כגון "צרועים" ו"נכפים" משותפים לשיר ולאיגרת. רושם זה חוזר ביתר שאת מבדיקת מכתבו של ביאליק לווייצמן, שטרם נתאושש מאירועי הקונגרס ומן ההדחה. פישל לחובר, עורך איגרות ביאליק, השמיט מכתב זה מחשש פן יעורר מחלוקת פוליטית ומלחמת אחים:

עצתי אפוא כי יילווה עליך ר' שמריה בעצמו ובכבודו. אתם שניכם בלכתכם בדרך, "תקראו בשם ה'" ותטהרו מעט את האוויר מן העיפוש הרוויזיוניסטי. אשמת כולנו היא, כי הפקרנו את המוני העם [...] לתעמולה דמגוגית של תרבות אנשים שחצנים, מרדפי מאורעות ופושקי שפתיים, בני בלי רגש אחריות וניצוץ בושח. [...] בינתיים כבשו ה"נביאים" האלה את כל הבמות, ובהטיפם מעליהם יום יום, השכם והטף את תורתם [...] והייתה [הציונות – ז"ש] לזעווה ולמפלצת בעיני כל איש אשר טיפת מוח בקודקודו. על נקלה לא יירפא הנגע הממאיר הזה [...] יש לעשות איזה מעשה רב, מעשה שיש בכוחו להפוך בבת אחת את לב בני הנעורים ואת פניהם אל מול פני חזות אחרת.⁵⁸

גם במכתב זה בולט הקשר הרעיוני והמילולי לשיר "ראיתכם", ובמיוחד לשורות 14-15 שבו: "ולהורות נתן בלבם ולהטיף [...] מעל כל במה על קודקודים". ואולם, מכתבו של ביאליק לפיכמן מיום 14.8.1931, עולה רושם שונה במקצת לגבי זהות המותקפים. כאן אין תארי הגנאי האופייניים לשיר – "נכפים" ו"מטורפים" – מכונים נגד סיעה אחת מסוימת, כי אם כלפי כל מתנגדי וייצמן, חברי כל סיעות הקונגרס שהדיחוהו:

כל יתר הסיעות הוכו כולן בסנוורים מחמת שנאה ותאוות נקמה ונצחנות. רוח צוועים אחזה את כולם ויהיו בעיניי כנכפים וכמטורפים: 'המטרה הסופית' הגמורה של מנהיגיהן הייתה להפיל את וייצמן, למען התכבד בקלוננו.⁵⁹

אם כן, ההיה "ראיתכם" שיר אנטי-רוויזיוניסטי, ואולי כוון נגד כל סיעות הקונגרס שהדיחו את וייצמן מכסאו? בציבור נתפרש השיר כמנשר אנטי-רוויזיוניסטי, במיוחד לאור העובדה שביאליק קראו בפעם הראשונה בוועידה הארצית של "השומר הצעיר" בוורשה. כנראה לא היה זה סוד שהסיעה היחידה בקונגרס שעוררה בו כבוד הייתה סיעת הפועלים, וכך כתב לפיכמן במכתב שצוטט לעיל:

הסיעה האחת היודעת אחריות, הרואה והמדברת נכוחות, היא סיעת הפועלים, ואילו איש סיעה ומפלגה הייתי, כי עתה התחברתי אליהם. הם, בעלי הקורה, מגשימי הציונות הלכה ולמעשה, נכנסים בעובי הקורה ויודעים מה משאח ומשקלה ומה היא מידת הכוח הנכונה, הדרושה לתנופתה. יש להם אינסטינקטים בריאים. עיניים בהירות ודעה צלולה. נאום התשובה של ארלוזורוב היה נפלא. גם יתר נאומי מנהיגי הפועלים הצטיינו בכישרון ובדעת ומידת היושר.⁶⁰

בעניין זה העיר יד"ב [י"ד ברקוביץ]: "בשיחותיו הפרטיות בבאזל, לא העלים [ביאליק] את מורת הרוח שעורר בו ז'בוטינסקי במלחמתו עם וייצמן, ומשום כך חשדו בו שהתכוון בשירו להרוויזיוניסטים".⁶¹ גם ז'בוטינסקי פירש כך את השיר, ובמאמרו הנזכר "ביאליק איש הפולמוס" הטעים: "היות ומכיר אני את הלכי רוחו של מר ביאליק כיום, אין לי ספק כי התכוון אלינו".⁶² ואולם הספק מתעורר בכל זאת, למרות כעין עדויות הקושרות את השיר לעמדתו הפרו-וייצמנית והאנטי-רוויזיוניסטית של ביאליק בראשית שנות השלושים, וזאת לאור התבטאויות שונות של ביאליק משנים אלה, בכתב ובעל-פה.

עוד בטרם שיגר ביאליק את מכתב ההכחשה הנזכר לבן-ציון כץ, הוא הודיע פעמיים במכתביו לרעייתו כי השיר אינו מכונן נגד הרוויזיוניסטים. אנשי אגודת הסופרים, הזהירים והמתונים, עיכבו את הדפסת השיר בביטאון האגודה מחשש פן יקים מהומה ויעודד מחלוקת, בעוד המשורר נודד בקהילות אירופה ואינו יכול ליטול חלק פעיל בוויכוח. בפעם הראשונה הודיע ביאליק לרעייתו גלויות ומפורשות ב"פוסט סקריפטום" של מכתב שנשלח מקהילת בנדין שבפולין ביום 23.10.1931:

נ.ב., בדבר שירי על תדאגי, לא נתכוונתי כלל לרוויזיוניסטים. אני מבין איך עלתה מחשבה זו על דעתו של אדם. כוונתי הייתה אחרת לגמרי. נתכוונתי כלפי עניינים ספרותיים ידועים. אפשר להדפיס את השיר כמות שהוא. אין סכנה בדבר!⁶³

ובמכתב שכתב לרעייתו ביום 2.1.1931, חזר ביאליק על אותה הטענה:

בדבר שירי תנוח דעתך. בשורות הזעם המעטות לא נתכוונתי לרוויזיוניסטים. מכוונות הן דווקא כנגד אחרים.⁶⁴

בשיחה פרטית עם המשורר יעקב כהן שכבר הזכרנוה לעיל, פירש ביאליק את אשר סתם בשיר ובמכתבים. כאן הודה בגלוי כי השיר מכונן נגד חבורת **כתובים**, ושלונסקי בראשה, שהרבחה להציק לו בעיתונם. יחסם של אנשי **כתובים** לביאליק, המשורר והמו"ל, היה ידוע מתוך המערכה הקולנית שניהלו נגדו מעל דפי עיתונם. העיתון נשא עדיין את כותרתו הישנה "שבועון בהוצאת אגודת הסופרים העברים", אף שהעיתון חתר תחת האגודה והשמיץ את חשובי חבריה. מערכה זו הגיע לאחד משיאיה בימי ביקורם של הסופרים היידיים שלום אַש ופרץ הירשביין בארץ, באייר תרפ"ז, שהחריף את "ריב הלשונות" שניטש אז ביישוב.⁶⁵ בעקבות אירועי הפרשה הגיש ביאליק ביום ט"ז באב תרפ"ז את מכתב התפטרותו מוועד האגודה, ובין נימוקי ההתפטרות מנה את אי שביעות רצונו מן הדרך שבה פועל ביטאונה של האגודה בעריכת שטיינמן ושלונסקי. בין השאר טען "כי עיתון **כתובים** בתור מכשיר האגודה אף הוא אינו אלא פיקציה, ופיקציה שיש עמה גנבת דעת הציבור לתיאבון ולהכעיס, החלטתי להתפטר מוועד האגודה, וגם מהיות חֶבֶר באגודה עצמה, ולבלי שוב, עד השתנות פני הדברים".⁶⁶

בדרך-כלל לא הרבה ביאליק להגיב על קנטוריהם של שטיינמן ושלונסקי, ואף על מכתבים ששיגרו אליו הוא לא נהג להשיב, מתוך שרצה להפגין יחס של ביטול וזלזול כלפיהם.⁶⁷ לעומת זאת, בין ידידיו הרשה לעצמו להתיר את לשונו ולגלות את לבו. במכתב לזלמן שניאור תיאר את חבורת כתובים בסדרת כינויי גנאי, המזכירים בתוכם ובסגנונם של החרפות שב"ראיתכם": "קן של פשפשים. שמה נאספו כל הנכים והנכפים".⁶⁸ ייזכר כאן כי התואר "נכפים" עתיד היה להיכנס גם ל"ראיתכם" וגם לאיגרת האנטי-רוויזיוניסטית שכתב ביאליק לרבניצקי, ואשר נדפסה באיגרות ביאליק בהשמטות.⁶⁹ כאן כבמקומות רבים אחרים תיאר ביאליק תופעה מתחומי הפוליטיקה הציונית ומתחומי הפוליטיקה של הספרות והתרבות באותן מילים עצמן.

מעניין להיווכח בהקשר זה, ששלונסקי תיאר את עצמו ואת חבריו המודרניסטים באירוניה, דרך עינוי של ביאליק, כ"מין כנופיה של [...], צרועין",⁷⁰ ברוח כינויי הגנאי שבהם רצוף השיר "ראיתכם" ("מי הפְּרִיחַ בְּבִשְׂרָכֶם לְהִמְקוֹ, צָרַעַת מִתְנַבְּאִים נִכְפִּים", שורה 18). אכן הצרעת – כמו הרקב, הצחנה, החולי, הקיא, הפנים, מי הביבים, הריר, וכיוצא באלה יסודות דוחים ומבחילים משולי הקיום האנושי – אפיינו את שירי שלונסקי וחבריו לאסכולה, ממניפי נס המודרניזם הצרפתי-רוסי בארץ-ישראל של ימי העלייה השלישית והרביעית. ב"ראיתכם" נענה ביאליק כביכול לאפנה שרווחה בקרב צעירי המשוררים, והשתמש באותם שדות סמנטיים, שאִפיינו את יריביו הצעירים. ביאליק השיב לשנואי נפשו מלחמה שערה באותם הכלים שהם עצמם יצקו בשירתם.⁷¹

יחסו של ביאליק אל המשוררים המודרניים הוא כאמור נושא למאמר בפני עצמו.⁷² לא היה זה יחס העשוי מקשה אחת, וכלפי כל אחד מה"צעירים" פיתח ביאליק יחס אחר, שלא נשאר יציב, אלא נתון היה בדינמיקת השתנות מתמדת. מפין ה"צעירים" חיבב ביאליק את א"צ גרינברג,⁷³ וגם עם אביגדור המאירי שמר על מערכת יחסים תקינה עד ידידותית.⁷⁴ אולם עם שטיינמן ועם שלונסקי הגיע לידי ניתוק יחסים גמור, אף שתחילה היה מיודד אתם, ואפילו סייע להם בדרך הילוכם. ה"צעירים", לעומת זאת, אפילו המתונים שבהם, הפגינו כולם כאחד, ובפומבי, יחס שלילי כלפי ביאליק. א"צ גרינברג כתב בפתח ספרו **אימה גדולה וירח**, כי הגיעה העת לחילופי משמרות בשירה העברית שיביאו לעליית כוחו של משורר צעיר כמוהו,⁷⁵ ובספרו **כלב בית** כלל שני שירים סטיריים בשם "ביאליק", שבאחד מהם תיאר את התמורה השלילית שחלה כביכול בביאליק מיום שעלה ארצה ובנה לעצמו ארמון.⁷⁶ משירו זה עולה ביקורת נוקבת כלפי ביאליק, האדם והמשורר, שבגד כיכול ביעודו – כאותו מצביא שכנס גדודים למרד ונסוג לאחור ממורכ לב. ביאליק מוצג כאן כסוחר בעל-ביתי המענג את אחיו הסוחרים במסיבות ובמשתים בשעה שהמולדת זועקת ומשוועת לנביא הזעם שבו.⁷⁷

אביגדור המאירי, למשות ידידות רבת שנים עם ביאליק, לא חשש לתקוף את המשורר וללעוג למדיניות העריכה וההוצאה לאור שלו. בחוברת הראשונה של **המחר**, במת היחיד של המאירי, לגלג המשורר הצעיר על הכבוד המפוקפק הנופל בחלקו של סופר ש"שפר גורלו" וזכה להידפס ב"דביר":

בפתיחת ועידת הסופרים מצא ביאליק לנכון לדבר על מפעלות "דביר". ותוך כדי דיבור מצא לנחוץ להתנצל, כביכול, על שאינו מוציא את יצירותיהם של סופרים צעירים ידועים בהוצאת "דביר" שלו. דרך אגב יעץ להם, שישתדלו להיות לקלאסיקנים, כדי שיידפסו ב"דביר".

סליחה!

עם כל הכבוד והחיבה, שאני רוחש לידידנו מר ביאליק, מוצא אני לנחוץ להעיר, שבכלל אין לו להתנצל על שאינו מוציא, למשל, את יצירותי ב"דביר" – יען כי אני, למשל, מעולם לא הייתה לי אמביציה מיוחדת לצאת ב"דביר" [...] כשם שאין לי כל תשוקה להיות חבר בשום אקדמיה בעולם. "דביר" הולך ונעשה לכעין רופריקציה בספרות: אורזים את הסופר בקופסת המשומרים – וגורלו נחתך: הוא קלאסיקן ואין איש קורא אותו עוד. [...] נדמה לי שביאליק [...] יודע ומבין את אלה [...] ואני תמה עליו: הבאמת חושב הוא לכבוד מיוחד למות ב"דביר"?⁷⁸

ובמאמרו "Ecclesia Militans", המדבר בזכות חופש הפרט בשבת ונגד הקלריקליזם, פלל המאירי הערה אישית פוגעת שכוונה כלפי ביאליק:

וביאליק? ... אבל על ביאליק מוטב יהיה לשתוק. זה כבר בגדר חידה סתומה. אם רק לא נתאמץ לקבאר ולפתור את החידה הזאת במילה אחת לא נעימה: יקנה.⁷⁹

ואם אביגדור המאירי, ידידו של המשורר, התיר לעצמו לפגוע בביאליק בפומבי, אין לתמוה כי אברהם שלונסקי התיר כל רסן בהתקפותיו האנטי-ביאליקאיות. הגדיל לעשות ממנו אליעזר שטיינמן, שותפו הבכיר של שלונסקי לעריכת **כתובים**, ששלח לביאליק מכתב האשמה חריף, שבו החשיד את "המשורר הלאומי" בכעין מעילה בכספי תרומות שנאספו בברלין. במכתב זה תבע מביאליק לחלק את הכסף שאסף בברלין בין סופרי **מאזנים** לסופרי **כתובים**, כדי שלא לגרום "לבירור פומבי ולחילול השם".⁸⁰

מתברר אפוא שכל אחד מה"צעירים" הוסיף משלו למערכה שניטשה בקרב סופרי המודרנה התל-אביבית ושעמדה בניגוד מוחלט ליחס ההערצה שלו זכה ביאליק מן הקהל הרחב, מאנשי הנהגת היישוב ומבני כל הפזורה היהודית ברחבי העולם. אולם קבוצת המשוררים המודרניסטים (המאירי, אצ"ג, שלונסקי

וממשיכיהם) לא היו חזית אחת מלוכדת. נהפוך הוא, הייתה זו קבוצה מסוכסכת ומפולגת, ללא אישיות מרכזית שתקבע קווים למחשבה ולעשייה. המאירי היה שריו ברוגז עם שטיינמן ועם שלונסקי, כי חשב שבעטיים הורחק מעריכת **כתובים**. את רגשות הקיפוח והמרירות שאצר נגד השניים פרק המאירי בעיתונו **המחר** שלא בחל בהשמצות אישיות מפולפלות. אצ"ג עבר כידוע אחרי פרעות תרפ"ט למחנה הימין, והתרחק לגמרי ממחנה **כתובים**, אך גם קודם ל"קונוורסיה" המפלגתית שלו הוא לא היה מיווד עם שטיינמן ועם שלונסקי. שטיינמן ושלונסקי, שערכו ביחד את כתובים מראשית הופעתו,⁸¹ הסתכסכו בסוף שנת 1931, בעיצומו של פולמוס "ראיתכם", ובראשית שנת 1932 הגיעו לפילוג גמור.⁸² ניתן אפוא לומר כי שורות 28-23 ב"ראיתכם" עשויות היו לשקף נאמנה את פני הדברים בקרב מחנה ה"צעירים" המודרניסטים לא פחות משהיו עשויות לשקף מציאות מפלגתית כלשהי בהנהגה הציונית:

ומי השליח בכם להקת חורצי עט ולשון,
עדת נגועי אלהים, אכולי משטמה ומזי קנאה,
לסכסוך אתכם איש באחי ולאהאילכם את בשרכם
ולפגל עליכם כל-קדש בהבל פיהם ובמגע אצבעם?
מי התיר אגדתכם ויחצנה בין נערים אילים?
אנה נפוצו נקבציקם ומדוע בושש מאספכם?

עיון במילות השיר ובצירופיהן מלמד על תופעת סגנון מעניינת: נעשה בשיר שימוש שיטתי, וכנראה אף מחושב ומכולכל, במילים כפולות הוראה, שאחד ממשמעותיהן קשור בתחום הספרות ומשנהו – בתחום הפוליטיקה.⁸³ כך נהג ביאליק גם בשירו "המכונת", למשל, שבו השתמש בריבוי המשמעים של "הגה", ברומזו להגה המכונת, להגה ההנהגה הפוליטית ולהגה (=מילה) הנשמע מעל במת הנואמים והמתמלט מתחת לעטם של סופרים ועיתונאים (בחינת "חיים ומוות ביד הלשון"). כוונתי למילים ולצירופים ב"ראיתכם" כגון "מעל כל-במה" (שורה 15), "מי התיר אגדתכם" (שורה 27), "ומדוע בושש מאספכם" (שורה 28), "האין אחד בכל-מערכותיכם" (שורה 41).

כל הצירופים הללו מכילים מילים פוליסמיות (מרובות משמעים), הנקשרות לתחומי ההנהגה הפואטית והפוליטית. המילה "במה", למשל, נקשרת הן לבמת הכוהנים והנביאים, שעליה מקטרים וזובחים, ושופכים "שפך",⁸⁴ הן לבמת הנאום, שממנה ניגרים הנאום וההטפה כ"שפך" וכ"דלף",⁸⁵ והן לבמה (= כתב-עת, ביטאון), הנותנת ל"נביאים" החדשים (אנשי **כתובים**, למשל) מקום רם ומוגבה להשמיע מעליו את תשפוכת המילים שלהם.⁸⁶ כך גם המילה "אגודתכם" (שורה 27) הרומזת להתאגדות צבאית ולקמסד הספרות כאחד. כך גם המילה "מאספכם" (שורה 28), הנטולה מחד גיסא מתחום המלחמה ומאידך – מתחום הספרות (תוך רמיזה למאסף **כתובים**, ביטאונם של "הצעירים", אך לא לו בלבד). גם המילה "מערכותיכם" (שורה 41) מתפרשת לשני הכיוונים – הפוליטי והפואטי – בהיותה צורת הרבים של "מערכה" (= קרב), אך גם צורת הרבים של "מערכת" (= קבוצת העוסקים בהוצאתו לאור של עיתון, כתב-עת או ספר). יש אפוא בסיס להנחה שביאליק תקף בשירו בו בזמן קבוצות שונות של נמענים, וכי כיוון את חציו כלפי "עניינים ספרותיים ידועים", כפי שכתב לרעייתו,⁸⁷ לא פחות ממה שכיוונם כלפי עניינים מדיניים.

[ה]

בפתרון חידת "ראיתכם" ניתן אף להתבסס על עדות מאוחרת של המשורר עצמו, כפי שהגיע אלינו מן הביבליוגרף והממואריסטן יוחנן פוגרבינסקי שהיה מזכירו של אחד-העם. פוגרבינסקי פרסם **בהדואר** באמצע שנות הארבעים סדרת זיכרונות בהמשכים בשם "חמש שנים עם ביאליק",⁸⁸ שבה העלה על הכתב את זכר שיחותיו עם המשורר. יוחנן פוגרבינסקי הזדהה עם חוגי הרוויזיוניסטים, ועל כן אין עדותו עדות

ניטרלית, ואף על פי כן ניתן כמדומה לקבלה כעדות נאמנה, כי היא עולה בקנה אחד עם עדויות נוספות, חיצוניות וטקסטואליות.

לטענת פוגרבינסקי, התכוון ביאליק ב"ראיתכם" לכל מתנגדי וייצמן ב"הכנסייה הציונית בבאזל", על סיעותיהם השונות ועל אישיהם הבולטים: אוסישקין, סוקולוב, מנהיגי הציונים הכלליים ומנהיגי הרוויזיוניזם, אנשי הדת ועוד. ומאחר שהתכוון בתוכחתו לצאת נגד כל פלגי העם וסיעותיו, ולא נגד סיעה אחת מסיעות הקונגרס, התיר לעצמו להכחיש בפומבי את הפירוש האנטי-רוויזיוניסטי הצר, שתלו רוב הקוראים בשיר:

מובן שרציתי לדעת למי התכוון המשורר והוספתי להציק לו בשאלותיי. ביאליק אמר לי: "[...] רמזתי בגלוי למנהיג ציוני מסוים, שהוא אכול קנאה, שנאה ונטירה, מפני שנדחה מכיסא כבודו[...]. ואם איני טועה הזכרתי עוד טיפוס אחד, והוא ממנהיגי הציונות הכללית, ומהשנוא עליי, ולא רק עליי, כערקתא דמסאנא. ואם ביחס לז'בוטינסקי וחבריו עוד יש למצוא צד זכות למעשהו, זר מעשהו אשר עשה ואשר זמם לעשות, כי דחפיהו ללא צדק מעבודה משותפת[...]. הרי מה לאותו "פומפאדור" שלנו שהזדקן בציונות[...]. ולקבוצת הנוער הריקה והנבובה שהצטופפה מסביב לז'בוטינסקי וחבריו הקרובים לו? או מה לרבנים האלה יחד עם הציונים הכלליים שרקדו על ה"חתונה"? כשראיתי כל זה התחמץ לבי בקרבי וכתבתי את השיר[...]. והתכוונתי בו לכל האופוזיציה שהורידה את וייצמן והושיבה במקומו ממלא-מקום, שאינו ממלא כל מקום[...]. בשיר ישנם כמה חרוזים וכל חרוז מתכוון למי שהוא באופוזיציה. החרוז המתחיל ב"טמאי נפש מתקדשים" מכוון לאותם המנהיגים. החרוז "מי הזנה את בחוריהם" וכו' מכוון לרביזיוניסטים, שהוזנו על ידי אחד בעל כשרון, שעלה על דרך לא סלולה ולא דרוכה. החרוז המתחיל ב"עדת נגועי אלוהים" התכוון לאנשי הדת שרקדו באותו קונגרס על ה"חתונה". ומכיוון שהשיר התכוון לפגוע בכל חלקי האופוזיציה, הרי ברור שהשיר אינו מכוון רק לרביזיוניסטים – ועל סמך כל זה הכחשתי במכתבי את הכוונה אל הרביזיוניזם.⁸⁹

עדותו של פוגרבינסקי מאירה באור חדש גם את איגרותיו של המשורר לרביזיוניזם, לפיכמן ולווייצמן שצוטטו לעיל. אכן ביאליק תקף בהן את הרוויזיוניסטים, אולם ביחד אִתם גם את יתר סיעות הקונגרס שהביאו להדחתו של וייצמן. לפנינו אפוא שיר מחוכם ומורכב מן המצופה בשירה פוליטית: מצד אחד יש בו מבנה בינארי הרומז בו בזמן לענייני פוליטיקה ולענייני פואטיקה, והיכול לתקוף באותן מילים עצמן את צדה ה"ימני" של המפה הפוליטית (ז'בוטינסקי ואנשיו) ואת צדה השמאלי (שלונסקי "וכת דִּלְיָה"). מצד שני יש בו מבנה פולארי המקיף בו בזמן את כל גוני הקשת הפוליטית שהשתתפה בקונגרס. שתי האפשרויות מצויות בו בזמן בשיר, מרובדות זו על גבי זו, והן תורמות למורכבותו הרבה ולאופיו ההיברידי.

עדות זו, שלפיה אין השיר כולו מתקפה אנטי-רוויזיוניסטית, ותו לא, כי אם מתקפה נגד חזית רחבה והטרוגנית, מקבלת את חיזוקה מבדיקת מערכו הרטורי של השיר. לו אכן כוון השיר כולו נגד הרוויזיוניסטים, הרי שיש בעמדת הדובר כלפי הנמענים סתירות ופרכות אחדות התובעות הסבר. כששופך הדובר את לבו העולה על גדותיו כ"סף דמעה" לנוכח הנמענים הנקלים, הוא משתמש פעמיים בתיבת "שוב" (בשורת הפתיחה ובשורת בסיום של השיר). אם מדובר בשיר אנטי-רוויזיוניסטי, אימתי ראה המשורר את נמעני שירו בקלונם בפעם הראשונה? ועוד קושיה התובעת את הסברה ופתרונה: אם אכן עומד הדובר מול תופעה פוליטית, שאותה הוא דוחה ומתעב בכל לב, מדוע עולה לבו על גדותיו מדמעות חמלה לנוכח כישלון דרכם של שנאי נפשו? זאת ועוד, הנמענים מוצגים בשיר כמי שנותרו ללא מנהיג ("איכה נעזבתם[...]. ללא מחונן ומשיב נפש וללא מכונן צעד", שורות 3-4), והרי לא הרוויזיוניסטים היו אלה שנותרו ללא מנהיג בעקבות הקונגרס. ואולי אין הם אותם חדלי הישע, שאותם רואה המשורר בקוצר ידם? הן מהדחת וייצמן סבלו בעיקר סיעת ה"ציונים הכלליים", שאליה השתייך ביאליק, וסיעת הפועלים שקשרה את גורלה במנהיגותו של וייצמן, ולא הרוויזיוניסטים שרצו בכישלונם.

אם אכן מכון השיר כולו נגד הרוויזיוניסטים, הרי שלפנינו באמת שיר מגובב, החוטא בכפל דברים ובייתור, שאינם אופייניים לשירתו הבוגרת והבשלה של ביאליק. עדותו של יוחנן פוגרבינסקי, שלפיה כוון השיר נגד תופעה פוליטית הטרוגנית שכלפיה חש המשורר רגשות אמביוולנטיים, מצילה את השיר מן החטאים הסגנוניים שתלה בהם שלונסקי בשני מאמריו הנזכרים לעיל. אפשר שפתיחת השיר מכוונת – כהנחתו של אורי סלע⁹⁰ – כלפי וייצמן וחסידי, שהוצגו עקב ההדחה בקוצר יד ובמבוכה, ושכלפיהם אכן חש המשורר דחייה ואהדה, סלידה וחמלה. מכאן גם השימוש הכפול בתיבת "שוב" (בשורות 1, 49). הדובר מכריז פעמיים "ראיתכם **שוב** בקוצר ידכם", משום שבעבר כבר תקף בחריפות את האומה לפלגיה, ערב התכנסות הקונגרס הציוני הראשון (שאף בשנת תרנ"ז קבע את מושבו בבאזל), על אזלת היד שלה ועל האדישות שגילתה כלפי הרעיון שלשמו התכנסה.

בשיר התוכחה "אכן חציר העם", שנכתב כידוע לרגל התכנסות הקונגרס הציוני הראשון בבאזל תרנ"ז, תקף המשורר את עמו, על "שלא הקים מקרבו ביום נחלה וכאב/ רב פעלים, איש חי אשר יפעם בו לב". חסרונו של מנהיג ישר ואמין, שידע להנחות את עמו בעתות מבוכה, להאיר את דרכו ולהוציאו מן האפלה, הטרידה את ביאליק כל ימיו. בשיר הזעם והתוכחה, שנכתב שלושים וארבע שנים לאחר "אכן חציר העם", שבה ועלתה בדברי ביאליק אותה תוכחה עצמה: "ואם אזלת יד פלגים גם-יחד מהושיע לנפשכם/ האין איש ביהודה [...] גבר חיל מושל בעז, גדל-רוח ונגיד עם" (שורות 40-46).⁹¹ תיבת "שוב" מרמזת אפוא על גלגל חוזר, על הישנות תופעה טרגית בתולדות האומה, על עניין כלל-לאומי רחב שאין הפירוש האנטי-רוויזיוניסטי הצר יכול ליישב.

אם נסכים שהשיר מכון נגד כל סיעות הקונגרס (כולל אותן סיעות שאהד ביאליק, אך הוקיע את חולשתן), מתבהר גם טיבו הסגנוני "גדוש החזרות". מתברר שאין כאן גיבוב וייתור, קטלוג של קללות וחרפות, כפי שהבין את השיר שלונסקי, כי אם סיווג ותיאור של קבוצות שונות, כטענת אברהם שבדרון (שרון) ור' בנימין יוחנן פוגרבינסקי ואורי סלע. מתואר כאן ציבור שאותו כבר תקף הדובר בעבר; ציבור שנותר בעקבות הקונגרס מפורר ומפורד, ללא מנהיג ורועה, ומולו עומד המשורר והמוכיח בלב גואה מדמעות חמלה וזעם. ומאחר שציבור זה מורכב מפלגים שונים, אין בשיר חזרה וגיבוב, כי אם סיווג שלפיו כל קבוצת טורים מכוונת כלפי סיעה פוליטית מוגדרת. אין להסיק מכך שביאליק תעתע בידידו וברעייתו שעה שטען כי השיר כורך ענייני פוליטיקה בענייני פואטיקה. ביאליק עצמו טען כבר בשנת 1919 במאמר פולמוס נגד אוסישקין: "וכי הפוליטיקה עצמה, במשמעה הרחב, אינה בכלל תרבות? וכי התרבות עצמה אינה בכלל פוליטיקה?"⁹²

אין זאת כי ב"ראיתכם" נכללה התקפה רב תכליתית, שאינה מבחינה בין "צערי" המפלגות המורדים בוותיקים והמשליטים בפוליטיקה את כלל ה"פדוקרטיה",⁹³ לבין "צערי" המשוררים – "ילדים" ו"נערים" – המורדים במרותם של ותיקים וגדולים מהם, בגיל ובסמכות, ורוצים להטיף ולאחוז ברסן השלטון בשעה ששומה עליהם עדיין לשבת על ספסל הלימודים, להקשיב ולקנות דעת.⁹⁴ אין זו הפעם הראשונה שבה כרך ביאליק בשיר אחד עניינים מדיניים ועניינים ספרותיים. בשנת תרנ"ז, שאלה רומז השיר "ראיתכם" בתיבת "שוב", ושבה חיבר ביאליק את הסטירה הקודרת שלו "אכן חציר העם", הוא חיבר גם את שירו הסטירי הקליל "ילדות" שחלקו הראשון כוון נגד בעלי "המהלך החדש" בספרות ("הצעירים" של סוף המאה התשע-עשרה, מתנגדי אחד-העם בנושאי ספרות ותרבות),⁹⁵ וחלקו השני כוון נגד הרצל והציונים ה"מדיניים" (אף הם מתנגדי אחד-העם ויריביו במרוץ לכתר ההנהגה הציונית).⁹⁶

ניתן אף למתוח קווי דמיון אחדים בין נסיבות כתיבתה של הסטירה הקלילה והמבודחת "ילדות" לבין נסיבות כתיבתה של הסטירה הכבדה והמרה "ראיתכם". בשנת תרנ"ז, שנת התכנסות הקונגרס הציוני הראשון בבאזל, נחלץ ביאליק לעזרת אחד-העם שבו ובדרכו המתונה האמין בכל לב, ויצא נגד הציונים ה"מדיניים" שהתחרו אתו על הנהגת האומה וזכו בה. בשנת תרצ"א, שנת התכנסות הקונגרס הציוני הי"ז בבאזל, נחלץ ביאליק לעזרת וייצמן, שבאישיותו ובמדיניותו המתונות ראה ביאליק המשך לדרך שהתווה אחד-העם וביטוי

להגשמת תורתו ה"רוחנית" המסתמכת על כוחות ש"מבית". בדרישות המדיניות הנמרצות של ז'בוטינסקי, בגינוניו הקוסמופוליטיים, בתביעתו לתנופה ממלכתית ולהכשרת הנוער לצבאיות, ראה ביאליק המשך לציונות ה"מדינית" האקסטרווגנטית של הרצל, שכלפיה גילה התנגדות עוד מראשית דרכו.⁹⁷

בתוך שיר זעם ותוכחה המכוון כלפי האומה כולה כלל אפוא ביאליק גם תוכחה ספציפית ופרטית משלו נגד ה"צעירים" מן המודרנה התל-אביבית, ובמיוחד נגד שטיינמן ושלונסקי. אפשר שאופיו הרב-תכליתי של "ראיתכם", שיר התוקף יעדים אחדים שלכאורה נפרדים זה מזה, הוא שגרם למחברו לכנות את השיר בכינוי "כוי".⁹⁸ למעשה, שיר זה הוא "כוי" – ברייה היברידית זרה ומוזרה – מכמה וכמה בחינות: יש בו שעטנז של פובליציסטיקה ובלטריסטיקה; יש בו עירוב ז'אנרי בין יסודות אלגיים ויסודות סטיריים, שכביכול אינם מתיישבים אלה עם אלה; יש בו עמדות רטוריות שונות: רגשות חמלה ורגשות זעם ונקם, שאינם מגיעים כלל לכדי מזיגה הרמונית;⁹⁹ יש בו גם מעשה כלאיים תמטי ואידיאי: צעירי הסייעות הפוליטיות וצעירי ממסד הספרות הופכים בו בעליל ליישות אחת, הראויה לחרפות ולתוכחה, אך גם לקינה ולהשתתפות בצער. גם הדובר, שלכאורה אינו אלא ה"אני" המשורר, מורכב ומרובד מיישויות שונות, כפי שנראה להלן.

פיכמן היטיב לתאר את אופיו ההיברידי של השיר ולהסביר את יחסו של המשורר כלפיו. לדבריו הגדיר ביאליק את השיר בתורת "כוי", משום שהבחין ב"עתרת הסאטירה, שכפסע היה בינה ובין הפובליציסטיקה". לדברי פיכמן שיר זה "הוא אולי התוכחה הגדולה ביותר לדור, שנפלטה עם דם לבבו – שירה מלאה כאב וייאוש, תחנונים וגערה[...] כרוב משאותיו של ביאליק אין זו סאטירה בלבד, כי אם גם הד נכאים, קינה גדולה ומרה ותפילה לתקומה וקריאה להתאושש, לראות ולהירפא. האלגיה כרוכה בעקב הלעג האכזרי".¹⁰⁰ פיכמן הדגיש את העירוב הז'אנרי, אולם הכינוי "כוי" עשוי אף לרמוז להכלאת אובייקטים שונים מתחומי הספרות, מתחומי הפוליטיקה, או לעירוב שני התחומים גם יחד. את טיבו של הציבור שראה ביאליק מול עיניו בקונגרס, הוא תיאר במכתבו לרבניצקי: "גם הפעם ראיתי[...] מה טיבה של ספק חי ספק בהמה מקובצת זו ששמה 'אוכלוס'".¹⁰¹ הטכניקה ההיברידית של השיר תואמת את התמטיקה ההטרונגית שלו: השיר בנוי מערב-רב של יסודות סותרים ומנוגדים (מבליל ז'אנרי, אמוטיבי ורטורי), ובמרכזו "ערב רב" – "כוי" ששמו "אוכלוס" – אספוסף סיעות ופלגים, ובהם זקנים וצעירים החוברים יחדיו להפיל את המנהיג מכסאו ולהתכבד בקלונו.

מעניין לציין בהקשר זה שההמון, האספוסף (the mob) הוא גם "גיבורה" הראשי של המערכה הראשונה של **יוליוס קיסר**, מחזהו של שקספיר, שביאליק תרגמו לעברית בשנת תרפ"ט, כשנתיים לפני כתיבת "ראיתכם", בעיצומו של המאבק בין אנשי **כתובים** לבין ביאליק, אנשי אגודת הסופרים ו**מאזנים**. מיד עם ייסוד השבועון **מאזנים**, שהוקם כדי לשמש משקל-נגד ל**כתובים**, פרסם ביאליק בביטאון החדש את שתי הסצנות הראשונות מן המערכה הראשונה של **יוליוס קיסר**.¹⁰² אם כינה ביאליק את האירוע במכתב לרעייתו שצוטט לעיל בשם "המערכה הראשית של הטרגיקומדיה הקרואה 'הקונגרס הציוני השבעה עשר'", הרי שלא ייפלא שאת תיאוריו נטל מתוך דרמה. גם הציורוף "בתי מועד" (כשווה ערך ל"קונגרס") רומז הן לחלל ההתוועדות, הדומה לחלל התאטרוני, אך גם לבית עלמין ("בית מועד לכל חי"). בולט לעין הדמיון בין הלבוש העברי שהעניק ביאליק לתיאורי האספוסף בפתח המחזה המתורגם לבין התיאורים הגודשים את "ראיתכם". במחזה המתורגם כלול תיאורו של קיסר הנכפה, המתגולל על הארץ בפה מלא קצף וריר, וכן תיאור תהפוכות הטבע בעקבות ההחלטה להדיח את קיסר ("מֵאֵין לְהַבֹּת הָאֵשׁ וְהָרוּחוֹת הַמְשׁוּטָטוֹת הָאֵלֶּה? [...] מִדּוֹעַ זָקֵנִים יִשְׁתַּלְּלוּ וְיִלְדִים יִתְנַבְּאוּ/ וְכָל יֵשׁ שֶׁחַת דֶּרֶכּוֹ וַיִּשְׁטְ מֵאַרְחָ חֶקֶו/ לְנִתִּיב תִּהְיוּכֹת וְזֵרוֹת?).

לפי התפיסה האליזבתנית, בת זמנו של שקספיר, שהשתקפה במחזה ההיסטורי **יוליוס קיסר**, המלך או הקיסר הוא "משיח האל" (God's anointed deputy) וכל ניסיון להדיחו מכיסאו כמוהו כשבירת חוקי הקוסמוס. שקספיר ומחזאיים בני דורו, שראו במחזה ההיסטורי עילה להעלאה מרומזת של נושאים

פוליטיים אקטואליים, שהעסיקו את החצר האליזבתנית, ראו בהדחת מלך, ומה גם רצח מלך (regicide), אירוע הרה אסון ורב אימה המביא לתהפוכות טבע נוראות. גם ב"ראיתכם" נתן ביאליק ביטוי, ברוח המערכה הראשונה של **יוליוס קיסר**, לזוועות המתחוללות בציבור ובקוסמוס בעקבות ההדחה וההיוותרות ללא מנהיג ("מי הקדיר עליכם עפעפי שחר בטרם ייבקע" וכו').

כאן, למעשה, טמון המפתח לחידת השיר בן-הכלאיים "ראיתכם": השיר אכן תוקף את האופוזיציה שהביאה להדחת וייצמן. אולם, למעשה חש ביאליק תחושת שיתוף גורל עם וייצמן, שעמד מול "ילדים" ו"נערים", אכולי קנאה ומשטמה, שביקשו לראותו בחרפתו ולגזול ממנו את עמדתו. חיים וייצמן, בן גילו של המשורר ובעל רקע מזרח-אירופי דומה לשלו, עורר בביאליק רגש הזדהות עמוק. במלחמת "צעירי" המפלגות בו, שהביאה בקונגרס הי"ז להדחתו מנשיאות ההסתדרות הציונית, ראה ביאליק בבואה למלחמת "צעירי" המודרנה בתל-אביבית נגדו – נגד ביאליק המשורר, המו"ל והעסקן – על עמדות הכוח באגודת הסופרים, בוועד הלשון, בעיתונות ובמו"לות. הוא גם כאב את חולשתו וחולשת תומכיו, ה"ציונים הכלליים" שלא השכילו לפתח מלתעות ושניים בתקופת מלחמה, כשם שכאב את חולשת וייצמן ותומכיו. מלחמה זו הביאה את ביאליק לרגשות מעורבים של זעם ושל קינה, שלהם נתן ביטוי בשיר ה"מעורב" הזה, ששלונסקי מצא בו טעם לפגם מן הבחינה האסתטית. מתוך תחושת ההזדהות ושיתוף הגורל של מנהיגים גדולים בשעת מצוקה, מול ציבור עוין של "ננסים" ו"חגבים", כתב ביאליק את שיר התוכחה "ראיתכם", שתקף בו בזמן את יריבי וייצמן ואת יריביו שלו עצמו. כל אחת מקבוצות היריבים מצאה עצמה נפגעת, ומיהרה להגיב בזעם על שיר הפולמוס הבוטה.

1 פולמוס "ראיתכם" נדון בדבריהם של א"ב יפה, **שלונסקי: המשורר וזמנו**, מרחביה 1966, עמ' 67-73; זוהר שביט, **עליית אסכולה בשירה** (דיסרטציה), תל-אביב 1978, עמ' 75; אורי סלע, "השיר שפלש לפוליטיקה פעמיים", **ידיעות אחרונות**, 10.8.1979; גצל קרסל, **לקסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, כרך א, תל-אביב 1965, עמ' 217-218; חגית הלפרין וזיוה שמיר, "ראשיתו של מאזנים", **מאזנים: ספר היוכל תרפ"ט תשל"ט**, כרך מח, חוברת 6-5 (ניסן-איר תשל"ט), עמ' 23-37 (ובמיוחד עמ' 31-32); חיים נגיד, "הספרות העברית עולה ארצה", בתוך: **התקופות הגדולות כהיסטוריה של א"י** (בעריכת משה ליסק), כרך ה, תל-אביב 1980, עמ' 115-128 (וב עמ' 124). הדברים שלהלן נתפרסמו לראשונה בשנת 1983. הם לא יתחשבו במאמרים שנתפרסמו לאחר מכן, משום שהם נסמכים על מחקר זה, לעתים תוך שיבוש העובדות והנתונים שנאספו בו בעמל לא מבוטל.

2 **מאזנים**, שנה 3, גיל כד [קכד] (י"א בחשוון תרצ"ב; 22.10.1931), עמ' 1.

3 לתולדות הקונגרס, ראו: **דין וחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס ה-17 בבאול**, ההסתדרות הציונית, לונדון 1931.

4 על פרשת נסיעתו של ביאליק לפולין אחרי הקונגרס הי"ז בבאול, ראו: ח"נ ביאליק, **איגרות אל רעייתו מאניה** (ערך: י"ד ברקוביץ), תל-אביב תשט"ז, עמ' 99. ביאליק הגיע לוורשה בערב סוכות (י"ד בתשרי תרצ"ב); ועידת "תרבות" נערכה שם בימים י"ז-כ' בתשרי (29.9.1931 – 2.10.1931), לפי ידיעה ב**מאזנים** (השבועון), שנה 3, גיל' כג [קכג] (ד' בחשוון תרצ"ב), במדור "בעולם הספרות, האמנות והתרבות".

5 **השומר הצעיר** (וורשה), שנה 5, גיל' 17-18 (כ"א בכסלו תרצ"ב; 1.12.1931), עמ' 25.

6 כפי שהעיר בן-ציון כץ מקץ שנים: "אז נתקבל מאת ביאליק במערכת **מאזנים** שירו 'ראיתכם' שוב בקוצר ידכם'. קראתי את השיר בהגיעו, ועשה עליי רושם קשה[...] כתבתי מיד מכתב אל ביאליק, שיעכב את פרסום שירו למען השלום". דברי ב"צ כץ מצוטטים בספרו של חיים אורלן, **שירת ביאליק: אנתולוגיה**, תל-אביב 1971, עמ' 175 (ללא ציון מקום הדפסתם הראשון).

7 חלקה הראשון של תגובת שלונסקי על "ראיתכם" התפרסם בחתימת "אשל", תחת הכותרת "ראיתכם שוב בקוצר ידכם", **כתובים**, שנה 6, גיל' א [רלג] (כ"ח בחשוון תרצ"ב; 4.11.1931). על חלקה השני ראו הערה 29 להלן.

8 שביט (הערה 1, לעיל), עמ' 275-276.

9 קרסל (הערה 1, לעיל), עמ' 18. גם בדיונו של משה אונגרפלד מוצגים אירועי הפרשה בסדר הפוך: קודם נוכרת תגובת ו'בוטינסקי ואחר כך תגובת שלונסקי, וראו הנ"ל, **ביאליק וסופרי דורו**, תל-אביב 1974, עמ' 319.

10 **מארגן זשורנאל**, ניו-יורק, י"ז בטבת תרצ"ב, 27.12.1931. המאמר התפרסם שוב בשינויים תחת הכותרת "דער געוועזענער דיכטער" ("המשורר לשעבר"), **אידישע שטימע**, לפי מאמרו של י"ח [חורגין] ב**בושתנאי** (ראו הערה 49, להלן).

11 "ביאליק איש הפולמוס", **חזית העם**, תל-אביב, כ"א בשבט תרצ"ב; 29.1.1932. המאמר כונס בתוך **כתבים** (בכרך **על ספרות ואמנות**), ירושלים תש"ח, עמ' 347-351.

12 **העולם**, לונדון, שנה 19, גיל' מו (י"ד בכסלו תרצ"ב; 24.11.1931). באותו גיליון נדפס גם מאמר הפולמוס של י' לופבן על "ראיתכם", שהועתק מתוך **הפועל הצעיר** (ראו הערה 21, להלן).

13 ראו יוסף שכטמן, **זאב ז'בוטינסקי: פרשת חייו**, כרך ב, תל-אביב 1959, עמ' 193-208.

14 על מערכת היחסים בין אנשי כתובים לבין ביאליק, ראו א"ב יפה (הערה 1, לעיל), עמ' 41-73; ו' שביט (הערה 1, לעיל), עמ' 221-225; הלפרין ושמיר (הערה 1, לעיל), עמ' 25-26; 33-39.

- 15 "שיחה עמו ועם שיריו", דבר, 13.3.1970. אנב, ההשוואה הפוגעת למאיר דיונוף הייתה גם היא עשויה לרמוז לא רק להבדל שבין איש הרוח לאיש המעשה, ולהציג את ביאליק כעסקן "ציוני כללי" וכאיש ממסד מדושן עונג, אלא גם לרמוז לכך שביאליק, כמו דיונוף ידידו, היה חשון בנים.
- 16 כך הבין את טיעונו של שלונסקי עורך **הארץ**, מ' גליקסון.
- 17 על יחסו של ביאליק לאורי צבי גרינברג, ראו למשל: יוחנן ארנון, "שני הידידים: בין ביאליק לאצ"ג", **מאזנים**, כרך לו, חוברת 4-5 (מארס-אפריל), עמ' 284-281.
- 18 המאמר פורסם לראשונה ב**השילוח**, כרך יט (תרס"ח-תרס"ט), עמ' 380-390. הוא כונס לראשונה במהדורת תרפ"ג של כתבי ביאליק (במדור "דברי ספרות").
- 19 ראו להלן, תיאור פרטי הוויכוח שבינו לבין גליקסון.
- 20 **הארץ**, שנה יד, גיל' 3783 (כ"ח בחשוון תרצ"ב; 8.11.1931).
- 21 "עם שיריו של ביאליק", **הפועל הצעיר**, שנה 25, גיל' 6-7 (ג' כסלו תרצ"ב; 13.11.1931). המאמר נדפס שוב ב**העולם**, ראו הערה 12 לעיל. כונס בתוך: נ' תרדיון (עורך), **מבחר כתבי י' לופכין**, תל-אביב תש"ד, עמ' 74-72.
- 22 על טיבה של נסיעת ביאליק לפולין בשליחותן של הוצאות הספרים ניתן ללמוד מתוך איגרותיו לשותפיו בהוצאת "דביר" ולרעייתו.
- 23 במאמר "על שיריו האחרון של ביאליק", **הארץ**, שנה יד, גיל' 3747 (י"ד בכסלו תרצ"ב; 24.11.1931).
- 24 ב"צ כץ הוצג בביקורת בתורת רוויזיוניסט כנראה משום שנקט עמדה פרו-רוויזיוניסטית בפרשת רצח ארלוזורוב. למעשה השתייך כץ לחוגי הציונים הכלליים, והיה בין מייסדי עיתון **הבוקר**.
- 25 לאנשי הוצאות הספרים, שחששו – כך רמו – פן יעורר השיר את זעמם של החוגים הרוויזיוניסטיים בפולין, שהגיעו באותה עת לעמדת כוח ניכרת, והללו יסכלו את מאמציו של ביאליק בקהילות פולין וליטא באותם ימים עצמם.
- 26 א"ב יפה (הערה 1, לעיל), עמ' 67-73.
- 27 נבדקו **הארץ**, **דבר**, **דואר היום**, **הפועל הצעיר**, **כתובים**, **מאזנים** (**השבועון**), **בוסתנאי**, **הדואר**, **העולם** – למן מועד פרסומו של מאמרו הראשון של שלונסקי (הערה 7, לעיל) לבין מועד פרסומו של מאמרו השני (הערה 29, לעיל).
- 28 גליקסון אף הצטרף בעצמו לפולמוס (ראו הערות 33, 36 להלן).
- 29 "חבלי שיר", **כתובים**, שנה 6, גיל' ג (רל"ה), ט"ו כסלו תרצ"ב, 26.11.1931.
- 30 לפי עדותו של ב"צ כץ (הערה 6, לעיל).
- 31 **מאזנים**, שנה 3, גיל' לא (קל"א), כ"א בטבת תרצ"ב; 31.12.1931. קדמו למאמרו של צמח תגובות קצרות אחדות מעל דפי **מאזנים**: מאמרו של אברהם שברדון (שרון), "מדוע רק עת נעצבתם" (**שם**, גיל' כו [קכ"ו], ט"ז בכסלו תרצ"ב; 26.11.1931), שבו נאמר שהשיר מכון נגד כל סיעות הקונגרס, ולא נגד סיעה מסוימת אחת. ב**מאזנים** נתפרסמה גם תגובתו של צבי קרול "למלחמת השיר" (**שם**, גיל' ל [קל"ל], י"ד בטבת תרצ"ב; 24.11.1931), המספרת על סירוסו של השיר בעיתונות הדתית. דעה דומה לזו של שברדון (שרון) באה מן הקצה הנגדי של המפה הפוליטית, בדבריו של ר' בנימין (כסלו תרצ"ב), שלפיה "ראיתכם" הוא אנחה שהתפרצה נגד כל האומה, למן מנהיגיה ועד צעיריה, למן אנשי המעשה ועד לאנשי החזון. ביאליק, אמר ר' בנימין, מילא חובת אורח וקרא לכל הליקוים בשמם (דבריו מכונסים בספרו **משפחות סופרים**, ירושלים תש"ך, עמ' 141).
- 32 "על יציאה מהגדר" (מצין מכתב למערכת), **הארץ**, שנה יד, גיל' 3798 (י"ד בשבט תרצ"ב; 22.1.1931).
- 33 **הארץ**, שם. המאמר כונס בספר **כתבי מ' גליקסון**, ב, תל-אביב תש"א, עמ' 125-199.
- 34 כאן רמו גליקסון לתגובת ז'בוטינסקי, שבינתיים נתפרסמה בעיתונות היידית (ראו הערה 10 לעיל).
- 35 **הארץ**, שנה יד, גיל' 3801 (י"ח בשבט תרצ"ב; 26.1.1932).
- 36 **שם**, שנה יד, גיל' 3811 (ל' בשבט תרצ"ב; 7.2.1932).
- 37 "במעגל", **כתובים**, שנה 6, גיל' טו [רמו] (כ"ד באדר ב' תרצ"ב; 1.4.1932).
- 38 במכתב מיום 24.12.1931, הסביר אתרמן לשלונסקי את החלטתו לבחור ב**הארץ** כבאכסניה קבועה לכתיבת פלייטונים מענייני השעה. ראו **גנזים**, חוברת 74 (ניסן תשל"א).
- 39 כוונתו לדברי שלמה צמח בסוף מאמרו "קטנות" (ראו הערה 31, לעיל). על רקע התקפתו של אתרמן על צמח נקל להבין את יחסו של האחרון לשירת אתרמן כפי שבא לידי ביטוי במאמרו "על ההשוואה" (1935), שכונס בספרו **מסה וביקורת**, תל-אביב 1954, עמ' 140-144.
- 40 הלפרין ושמיר (הערה 1, לעיל), עמ' 32.
- 41 ראו הערה 12, לעיל.
- 42 ראו הערות 10, 11 לעיל.
- 43 דברי ז'בוטינסקי חוזרים בעיקרם על טענת א"צ גרינברג בשירו "ביאליק" (בקובץ **כלב בית**, תל-אביב תרפ"ט), שלפיה ביאליק, "גאון השירה הזועמת", ששיריו זעזעו לבבות וכינסו "גורדים למרד בחרב שלופה", הפך סוחר המארח את אחיו הסוחרים "בעונג שבת, בכרת מרעים".
- 44 **הארץ**, שנה יד, גיל' 3796 (י"ב בשבט תרצ"ב; 20.1.1932).
- 45 "ביאליק ומפרשיו" (תשובה לז'בוטינסקי), **הדואר**, ניו-יורק, שנה 11, גיל' ח [תרט"ו] (כ"ט בטבת תרצ"ב; 8.1.1932).

46	"בעיתונים", הארץ , שנה יד, גיל' 3796 (י"ב בשבט תרצ"ב; 20.1.1932).
47	חזית העם , תל-אביב (כ"א בשבט תרצ"ב; 29.1.1932).
48	מאזנים (שבועון), שנה 3, גיל' מב (כ"ו בשבט תרצ"ב; 3.2.1932).
49	בוסתנאי , רחובות, שנה 3, גיל' מב (כ"ו בשבט תרצ"ב; 3.2.1932).
50	הדים לפלומס "ראיתכם" מצויים בדברי ו'בוטינסקי (להלן, הערה 51), וכן בדברי ביאליק בפתח ועידת הסופרים (מאזנים , שנה 4, גיל' מט-נ, סיוון תרצ"ג).
51	"ליובל השישים של ביאליק", בתוך כתבים (הערה 11, לעיל), עמ' 355-360. פורסם במקור ברוסית, בעיתון הגולים פוסלדניא נובוסטי , פאריס (1.2.1933). ו'בוטינסקי חזר בו מדבריו הקשים נגד ביאליק גם במאמר "אחרי מות ביאליק" (כתבים , שם, עמ' 373-378), שפורסם קודם בידיש במארגן זשורנאל מיום 22.7.1934. לפי עדות פונרבינסקי, דברי ו'בוטינסקי לרגל יובל השישים של ביאליק שימח את המשורר יותר מכול: "כשגמר את הקריאה שאלתי לדעתו על המאמר, וביאליק אמר לי: 'נהרי נחלי דיו נשפכו בחודש האחרון בעיתונות העברית והאידיית עליי ועל יובלי, אבל בכל אלה לא מצאתי אף מאמר הגון אחד שיחמם את הנפש כמו שחימם אותי היום מאמרו של זשאבוטינסקי [...] לא לחינם אמרו חז"ל: תלמיד חכם שעבר עברה בלילה אל תהרהר אחריו ביום'".
52	המאמר כונס ב ילקוט אשל , צרור מאמרים ורשימות מאת אברהם שלונסקי, תל-אביב 1960, עמ' 71-72. נתפרסם לראשונה ב טורים מיום 13.7.1934.
53	ביאליק, איגרות אל רעייתו מאניה (הערה 4, לעיל), עמ' 100-102.
54	שם , עמ' 104-105.
55	ביום 4.8.1931, כתב ביאליק ללמדן: "גם מפי לא פג עוד טעם הפיגול של הקונגרס בבאול. בררר! חש אני כעין חלודה בכל עצמותיי. אָבְדָה כל תשוקה לעשות מה שהוא. מה זאת? מפח נפש? זְקֵנָה?" (ח"נ ביאליק, איגרות [בעריכת פ' לחובר], כרך ה, תל-אביב תרצ"ט, עמ' קסד-קסה).
56	ביאליק, איגרות (הערה 55, לעיל), עמ' קסה-קסט.
57	"ענדציעל" = המטרה הסופית של הציונות, לפי דרישת הרוויזיוניסטים בקונגרס הציוני הי"ז: הקמת מדינה יהודית בעלת רוב בארץ-ישראל.
58	המכתב נדפס לראשונה בהשמטות ובשיבושים ב הארץ , מיום כ"א בתמוז תשי"ח (9.7.1958). הוא נדפס במלואו במאמרי "לפתרון חידת השיר 'ראיתכם' שוב בקוצר ידכם" (הערה 1, לעיל).
59	ביאליק, איגרות (הערה 55, לעיל), עמ' קסט-קעג.
60	הערה 59, לעיל. להלן עדותו של דוד כנעני, איש "השומר הצעיר", שהשתתף בקבלת הפנים לביאליק בוורשה: "אני השתתפתי בקבלת הפנים של חיים נחמן ביאליק בשנת 1931 בוורשה עיר. הופעתו של ביאליק הייתה רבת רושם, ומה עוד 'ראיתכם' שוב בקוצר ידכם'. לתשואות לא היה קץ, והכול פירשום כהפגנה אנטי-רביזיוניסטית ופרו-חלוצית. [...] רבים בתנועת 'השומר הצעיר' זוכרים עדיין את 'חויית ביאליק' (מתוך מכתב ששלח אליי מקיבוץ מרחביה, ביום 30.1.1981).
61	ביאליק, איגרות אל רעייתו מאניה (הערה 4, לעיל), עמ' 99.
62	ראו הערה 11, לעיל.
63	ביאליק, איגרות אל רעייתו מאניה (הערה 4, לעיל), עמ' 118-119. לראשונה כתב למאניה על שירו "ראיתכם" באיגרת מיום 22.9.1931 (שם , עמ' 110).
64	שם , עמ' 123.
65	ראו למשל הלפרין ושמיר (הערה 1, לעיל), עמ' 24-25.
66	שם , עמ' 25.
67	על שיר היתולי ששלח אליו שלונסקי (בשנת תרפ"ו, כנראה), שיר העוסק ביחסי ביאליק וה'צעירים', רשם ביאליק: "לגניזה"; משה אונגרפלד, ביאליק וסופרי דורו (הערה 9, לעיל), עמ' 317-318. כאשר פנו אנשי כתובים במשאל אל הסופרים, התעלמו מביאליק, וכשהתרעמו עליהם רבניצקי וברקוביץ, כתב שלונסקי לביאליק: "הנימוק שלנו היה פשוט מאוד: אנו פנינו לכל הסופרים שהייתה לנו תקווה מה, צל צלה של תקווה שהם יענו, כי כדי להשתתף בכתובים ציך האדם להיות קצת "בעל גבורה". עיתון מוחרם על ידי הגדולים, מין כנופיה של מחרחר ריב, צרועין, מלסטמי נפשות וכו' וכו'.... והיה לנו הביטחון המוחלט שאתה בוודאי לא תענה". וביאליק ענה על כך בקצרה וביובש: "השערתיך נכונה בהחלט: אילו גם קיבלתי את המשאל, לא הייתי עונה עליך" (אונגרפלד, שם , עמ' 318-319).
68	באיגרת מיום 5.2.1929; ח"נ ביאליק, איגרות (בעריכת פ' לחובר), כרך ד, תל-אביב תרצ"ח, עמ' רו.
69	איגרות , ה (הערה 55, לעיל), עמ' קסה-קסט. הקטע שנדפס בהשמטות נדפס במאמרי "לפתרון חידת השיר 'ראיתכם' שוב בקוצר ידכם" (1989). ראו ברשימת מראי המקום בסוף ספר זה.
70	ראו הערה 67, לעיל.
71	שורות 16-20; 31-39 ב"ראיתכם" מכילות צירופים ומוטיבים, החוזרים לרוב בשירי אצ"ג (בספריו אימה גדולה וירח, הגברות העולה, אנקריאון על קוטב העיצוב) ובשירי שלונסקי (בספריו דווי, לאבא אמא, בגלגל). בפנייה אל אוצר המילים, המוטיביקה והמטאפוריקה הדוחים והמבחיילים החוזר ביאליק את הגלגל אל ראשית דרכו הספרותית. בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה כתב שיר רצוף מילים מבחילות ("באושים", "נתעבים", "סרוחים", "צחנתה" וכו'), וקיבל בשל כך מקלחת של צוננים מן המבקר היהודי רוסי אלכסנדר בראגין, שנודעו מתוכן השיר, ויעץ למשורר "לקנות סבון של קרבול" ולנפץ את כינורו, כי לא נגזר עליו להיות משורר. וראו "ביקורת של פנעים", בתוך: פ' לחובר, ביאליק – חייו ויצירתו , תל-אביב תש"ו, עמ' 175-177.
72	ראו הערה 1, לעיל.
73	ראו יוחנן ארנון, "שני הידידים: בין ביאליק לאצ"ג", מאזנים , כרך לו, חוב' 4-5 (מארס-אפריל 1973), עמ' 281-284.

74	ברבות הימים פרסם המאירי ספר זיכרונות על פגישותיו ושיחותיו עם המשורר (ביאליק על אתר , תל-אביב תשכ"ב).
75	הוצאת הדים, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 64.
76	הוצאת הדים, תל-אביב תרפ"ט, עמ' פד-פה.
77	בשיר זה הביע א"צ גרינברג רעיון דומה לזה שהעלה במאמרו "ביאליק והננסים" (דבר, מיום 24.12.1926), בדבר נסיגתו של ביאליק "המצביא" מן המערכה. רעיונות אחדים משירו של גרינברג "ביאליק" חזרו גם במאמר הפולמוס של ז'בוטינסקי נגד ביאליק (ראו הערה 43, לעיל). בשיר אחר מתוך הקובץ כלב בית (שם) , עמ' פו), שגם הוא כותרתו "ביאליק", כתב אצ"ג: "קומה, עוגב השירה העברית! נגן ניגון הארי בפי ביאליק! כיצד ארי קם פתאום מרבצו/ וזינק על שוביו". על הדיאלוג הסמוי בין שיר זה לבין שירת ביאליק, ראו בפרק "רצח אב ורצח מלך: מאבק הדורות על כתר השירה", בספרי השירה מאין תימצא , תל-אביב 1987, עמ' 243-263.
78	המחר , חוברת א (מאי תרפ"ז), עמ' 18.
79	שם , חוברת י (ניסן תרפ"ח), עמ' 5-9.
80	הלפרין ושמיר (הערה 1, לעיל), עמ' 30.
81	למרות ששמו של שלונסקי לא צוין במפורש על גיליונות כתובים עד לכסלו תר"ץ, בפועל הוא עסק בעריכה כבר בשנתו הראשונה של העיתון.
82	הלפרין ושמיר (הערה 1, לעיל), עמ' 32.
83	תופעה זו קשורה בהיות השיר "ראיתכם" שיר פרודי-סטירי, שלשונו שייכת למסורת החידוד (The line of Wit). כך, למשל, הציורף "בתי מועד" (שורה 10) רומז מצד אחד לקונגרס (מקום התועודות, מקום כינוס), ומצד שני לבית עלמין ("בית מועד לכל חי"). כלולה כאן ביקורת כלפי הקונגרס הנראה בעיני המשורר כבית קברות, ומכאן השימוש ב"סף דמעות" בפתח השיר ובסיומו ("סף" פירושו מפתח [לדמעה המסרבת לזלוג] וגם ספל [= נאד הדמעות המיתולוגי]).
84	עבודתם של הנמענים נראית לדובר כעבודה זרה (ומכאן השימוש בצירופים הלוקחים מתחום האלילות, כגון "מעל כל במה", "שיקוף משומם", "תועבה", "מפלצת"). לתחושת הזרות והניכור תורמת גם סדרת מילים וצירופים מתחום המרטירולוגיה הנוצרית ("והשיבכם")... לנתיב התלאה, "למען נסותכם ולמען ענותכם עד מוות" וכו').
85	בולטות בשיר מילים הלוקחות מתחום הנוולים: "להורות" (שורה 14) מן השורש י.רה, שממנו נגזר גם ה"יורה" (הגשם הראשון); "להטיף" (שורה 14) מן השורש נ.ט.ף; "שפך" (שורה 15), "ורמת" (שורה 16), "דלף" (שורה 16, בנוסחיו הראשונים של השיר) ועוד. מילים אלה רומזות לקרע שבין הדובר לבין נמעניו: הוא אוצר את דמעותיו בקרבו עד אפס מקום ("ולבבי סף דמעה"), ואילו הם מגירים ללא הרף שפך ודלף, ונותרים יבשים ומדולדלים ("איכה דלותם", "מילים נבובות", "מזרת מוזן ונעורת", "וימלא בטנם קדים" וכו').
86	ראו מכתבו של ביאליק לויצמן, מיום 20.8.1931, העושה שימוש כפול במילה "במות": "בינתיים כבשו הנביאים האלו את כל הבמות" (במובן דוכן הנואמים ומקום הקרבת הקרבנות), לעומת: "יש לחזק את הבמות הספרותיות ההגונות (במובן כתבי-העת). מכתב זה נתפרסם בהשמטות ובשיבושים בהארץ מיום כ"א בתמוז תשי"ח (9.7.1958), והובא במלואו במאמרי "לפתרון שירו של ביאליק 'ראיתכם שוב בקוצר ידכם'" (1989); וראו ברשימת מראי המקום בסוף הספר.
87	ראו הערה 63, לעיל.
88	יוחנן פוגרבינסקי, "חמש שנים עם ביאליק", הדואר , שנה 24, גיל י (כ' בטבת תש"ה); שם , גיל' כ (ב' בניסן תש"ה); שם , גיל' כא (ט' בניסן תש"ה); שם , גיל' כד (י"ד באייר תש"ה).
89	פוגרבינסקי (ראו הערה 88, לעיל). במאמר השני מיום ב' בניסן תש"ה. עדותו הובאה בנספח למאמרי "לפתרון שירו של ביאליק 'ראיתכם שוב בקוצר ידכם'" (1989); וראו ברשימת מראי המקום בסוף הספר.
90	במאמר "השיר שפלש לפוליטיקה פעמיים: פירוש אקטואלי לשירו של ביאליק 'ראיתכם שוב בקוצר ידכם'", ידיעות אחרונות , 10.8.1979.
91	את הרעיון בדבר אי-יכולתו של העם להעמיד מקרבו מנהיג ובדבר אי-יכולתו להעריך נכונה את האישיות הדגולה הצומחת מקרבו שאב ביאליק ממשנת אחד-העם, וראו למשל מאמרו של אחד העם על הרב מרדכי אליאשב, שנדפס במאסף כוורת (בעריכת אחד-העם), אודיסה תר"ן. המשכו נדפס בהמליץ מיום י"ח בשבט תרנ"א. רעיון זה קוּוּם גם בשירת שמעון פרוג.
92	"תרבות ופוליטיקה: תשובה למר אוסישקין", הגנה (בעריכת אלתרמן והיילפרין), א, חוברת ו (אודיסה תרע"ח), עמ' 1-6. המאמר כונס במהדורות כתביו של ביאליק, החל במהדורת תרפ"ג, במדור "דברי ספרות".
93	"פידוקרטיה" = שלטון ילדים, ראה מכתבו של ביאליק לרבניצקי: "גם הפעם ראיתני..." מה פירושה של פידוקרטיה ואוכלוקרטיה". המכתב נדפס בהשמטות באיגרות, כך ה, עמ' קסה-קסט. הקטע הובא ללא השמטות במאמרי "לפתרון חידת השיר 'ראיתכם שוב בקוצר ידכם'" (1989), וראה ברשימת מראי המקום בסוף ספר זה.
94	ב"ראיתכם" מתוארים הנמענים כאנשים צעירים מאוד (ילדים, נערים, בחורים), שאינם מוכנים לקבל מרות וסמכות, ושכל רצונם להורות ולהטיף, בעוד שלפי גילם היה עליהם עדיין להקשיב וללמוד (וראו שורות 8, 10, 11, 28).
95	חלקו הראשון של השיר "ילדות" נדפס בהגן, בעריכת לאון רבינוביץ, בשנת תר"ס, בלוויית הכותרת: "לבעלי המהלך החדש בספרותנו".
96	חלקו השני של השיר ("בכרכי ים") נשלח לאחד-העם לשם פרסום בהשילוח, אך אחד-העם סירב להדפיסו כדי שלא לפגוע בהרצל ובאנשיו, למרות שהתנגד לדרכם; וראו איגרות אחד-העם , ירושלים וברלין תרפ"ג, כך א, 261.
97	אגב גם ז'בוטינסקי והרוויזיוניסטים ראו עצמם כממשיכי דרכו של הרצל. לדוגמה, מנהיגם הרוויזיוניסטי של ציוני אוסטריה, הד"ר רוברט שטריקר, טען בקונגרס הי"ז, שאין אפשרות של פשרה בין "רוח הרצל", שזוהתה בדבריו עם הקו הרוויזיוניסטי, לבין "רוח וייצמן", שעיקרה תביעה להבלגה ולמתינות; וראו דין וחשבון האקססטיבה (הערה 3, לעיל).
98	"כוי" = חיית כלאיים, ספק בת צאן, ספק בהמה. במכתב מיום 21.9.1931, ערב יום הכיפורים תרצ"ב (איגרות ביאליק , כך ה, עמ' קפב-קפג), כתב ביאליק לפישל לחובר, עורך מאזנים : "תמצא בזה דבר בשביל המאזנים כבקשתך וכבקשת פיכמן. את ה'דבר' הזה - מין כוי, ספק שיר, ספק מאמר, מעין

'עכבר שחציו אדמה' - רשמתיו לפניי בטופס ראשון בבאול, בימי הקונגרס הי"ז, ובבוא אליי בקשת חברים, התפנית להכשירו לדפוס, ואתם עשו בו כטוב בעיניכם. לולא האצתם בי, אפשר הייתי משקהו בידיי עוד ימים. לפי הרגשתי יש בו פגימות הטעונות תיקון".

99 את הסתירה לכאורה שבין הנימה והאווירה שבפתיחת השיר ובסיומו לבין אלה שבגוף השיר, העלה שלונסקי במאמר הביקורת הראשון שלו (הערה 7, לעיל), אלא ששלונסקי הבין את השיר כמתקפה על ציבור אחיד, ולא כמתקפה על ציבור הטרונגי.

100 יעקב פייכמן, **שירת ביאליק**, ירושלים 1946, עמ' רנח-רנט.

101 ראו מכתבו של ביאליק לרבניצקי (הערה 93, לעיל).

102 **מאזנים**, שנה א, גיל' ג (י"ז באדר ב' תרפ"ט), עמ' 2-5; **שם**, גיל' ז (י"ד בניסן תרפ"ט), עמ' 6-9.